

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

2 • 2005

Musik och sällskaplighet
Bernadotte i S:t Helena-litteraturen
Anders Johan Sjögrens finskhet
Skogsindustrins företagsledning under
mellankrigstiden

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Stefan Nygård • Fil.dr Charlotta Wolff
Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

Henrik Meinander (ordförande) • Max Engman • Nils Erik Forsgård
Tom Gullberg • Matti Klinge • Rainer Knapas • Henrik Knif
Lars-Folke Landgrén • Mikko Majander • Eljas Orrman
Minna Sarantola-Weiss • John Strömberg • Henrika Tandefelt

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och
adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn
Historiska institutionen
Pb 59 (Unionsgatan 38 A),
00014 Helsingfors universitet.

Telefon 040-5631492
Epost: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:
lars-folke.landgren@helsinki.fi
stefan.nygard@helsinki.fi
charlotta.wolff@helsinki.fi

Historisk tidskrift för Finland
trycks med bidrag av
Finlands Akademi och
Svenska litteratursällskapet i Finland.

Det angenämaste och oskyldigaste tidsfördriv

Musik och sällskaplighet i Åbo
i slutet av 1700-talet

JUKKA SARJALA

”Tårarnas kult” är en välkänd benämning på den sensibilitet som uppstod i Europa under senare hälften av 1700-talet. Den utmärktes av milda och finstämda sinnesrörelser, som stod i bjärt kontrast till de häftiga affekter och dramatiska svängningar som karakteriserat barocken. På franska vittnar uttrycken *sentiments délicats* och *sentiments tendres* om den inträdda förändringen, som även är karakteristisk för fransk opera från och med 1770-talet. Vid den tiden visste *Journal de politique et de littérature* berätta för sina läsare att man nu för första gången lyssnade till opera med ”stigande intresse och tårarna rinnande ända ut i kulisserna”. När Jean-Jacques Rousseau år 1774 var på väg ut efter Christoph Willibald von Glucks *Orphée et Eurydice*, med tårarna strömmande ner för kinderna frågade en åhörare vad han tyckte om operan. Rousseau förmådde endast svara med Orfeus sorgtyngda ord: ”Jag har förlorat Eurydike!”¹ Föreställningen hade försatt filosofen i en sinnesstämning som han fortfarande levde sig passionerat in i.

Det är framför allt från och med den senare hälften av 1700-talet som man börjar associera sensibilitet med musik. De grupper och kretsar som omfattade tårarnas kult ansåg musiken vara det mest förfinade och känslosamma sättet att uttrycka och förmedla känslor på, förutom poesin.² Detta ledde till att musiken fick en viktig roll i sällskapslivet och det sociala um-

¹ James H. Johnson, *Listening in Paris. A Cultural History*, Studies on the History of Society and Culture 21 (Berkeley & Los Angeles & London 1995), s. 60–61.

² T.ex. Lothar Pikulik, *Leistungsethik contra Gefühlskult. Über das Verhältnis von Bürgerlichkeit und Empfindsamkeit in Deutschland* (Göttingen 1984), s. 271.

gänget. Med utgångspunkt i dessa iakttagelser har jag för avsikt att belysa musik- och sällskapslivet i Åbo under ifrågavarande tidsperiod. Vilka sociala former antog musikutövandet i staden, och varför ansågs den därmed förbundna sällskapligheten så viktig för att den enskilda människans liv skulle blomstra?³

Vid 1700-talets slut hade Åbo cirka 10 000 invånare. Stadens sällskaps- och föreningsliv hade etablerat sig enligt mönster man i främsta hand hittat förebilder för i Stockholm. Inom de högre stånden i Åbo gick man in för att lära sig reagera i enlighet med sensibilitetens krav. Flera dokument som bevarats för eftervärlden vittnar om att det rörde sig om en mycket målmedveten process som utgick från ovannämnda förändringar i den mellaneuropeiska etiketten. Vid Kungliga Akademien i Åbo kände man till vad Rousseau och andra lärda skrivit om sensibilitet, och eftersom Åbo var en handels- och skolstad samt biskopssäte stod man i livlig kontakt med andra hamnstäder kring Östersjön. Trots att musiklivet i Åbo i flera århundraden hade stått under övervakning av kyrkan och de privilegierade stadsmusikanterna, hölls den första offentliga konserten i modern mening i staden redan år 1766. Sångaren kom från Stockholm och uppträdde i akademins övre auditorium.⁴ De mest genomgripande förändringarna i musikodlingen ägde emellertid rum först under seklets sista decennier och hängde samman med uppkomsten och utvecklingen av det borgerliga sällskapslivet.

Under barocken hade kyrkan, skolan och universitetet tillsammans representerat den andliga och kyrkliga makten och i allmänhet svarat för musikutövningen och vad därmed sammanhängde. Detta gällde i synnerhet för städer som Åbo, där det varken fanns någon hovkultur eller förmögna mecenater inom den världsliga makten. I detta avseende utgjorde hertig Johans dagar på Åbo slott ett lysande undantag. Domkyrkan innehade således under en lång tid den ledande rollen inom stadens musikliv, som stod under dess särskilda hägn. Den kyrkliga hegemonin märktes även i stadens rumsliga dimension. De främsta byggnaderna inom Akademien i Åbo och skolväsendet befann sig i den ringmur som omgav kyrkan, så att säga under direkt uppsikt av den kyrkliga makten. Vid slutet av 1700-talet förlorade detta mycket av sin betydelse. År 1790 flyttade Musikaliska Sällskapet i

³ Se vidare Jukka Sarjala, *Music, Morals, and the Body. An Academic Issue in Turku, 1653–1808*, *Studia Historica* 65 (Helsinki 2001).

⁴ Fabian Dahlström & Erkki Salmenhaara, *Suomen musiikin historia 1. Ruotsin vallan ajasta romantiikkaan* (Porvoo 1995), s.198.

Åbo bort från domkyrkans omedelbara närhet till andra sidan Aura å, vilket torde ha tett sig revolutionerande för dem bland de samtida som skattade traditionen högt.⁵ Ett tidigare tecken på att gamla sedvänjor börjat vika undan var att den synnerligen starka position som den sakrala musiken, och allmänt taget hela den vokala musiken, tidigare innehaft, under 1700-talets senare hälft inte längre ansågs som någon självklarhet. Detta faktum återspeglas i 1760 års skolordning, där *musica choralis* i fortsättningen var obligatorisk endast för blivande präster.⁶

Det finns en allmän bakgrund till ovan nämnda förändringar, som står att finna bortom språkliga gränser och lokala förhållanden. Under 1700-talets senare hälft började man inom det borgerliga sällskapslivet – i hemmen, salongerna och gemaken – nyttja musik i underhållande och stämningsskapande syfte.⁷ Musiken blev ett etablerat inslag vid de högre ståndens gemensamma assembléer runtom i Europa, och kom att betraktas som en nära nog obligatorisk bakgrund för samkväm av alla slag. Musiken animerade deltagarna. I romanen *Evelina* (1778) av Fanny Burney, dotter till den berömde engelske musikhistorikern Charles Burney, säger sig huvudpersonen mycket riktigt vara *quite astonished to find how little music is attended to in silence; for though everybody seems to admire, hardly anybody listens*.⁸ En starkt bidragande faktor till utvecklingen var den ökade tillgången på musikinstrument. Snart nog ledde det ökande intresset för att utöva musik bland ståndspersoner till att det bildades musiksällskap i de flesta städer kring Östersjön, som bl.a. i Riga, Köpenhamn, Odense, S:t Petersburg och Reval.⁹ Medlemmarna i de nybildade sällskapen hade även litterära intressen, vilket äger sin betydelse, eftersom den känslsamhetens estetik som låg till grund för etiketten inom sällskapslivet snarare fick sin litterära utformning i romaner och noveller än i samtida konstfilosofiska teorier. De allt oftare förekommande litterära skildringarna av att framföra och lyssna till

⁵ Fabian Dahlström, 'Prolog till året 1790', Ilpo Tolvas (toim.), *Turun soitannollinen seura 200 vuotta* (Turku 1990), s. 80–81; se även Otto Andersson, *Musikaliska sällskapet i Åbo 1790–1808*, SSLF 283 (Helsingfors 1940), s. 201.

⁶ Dahlström & Salmenhaara, s. 162.

⁷ T.ex. Leif Jonsson, 'Mellan konsert och salong', Leif Jonsson & Anna Ivarsdotter-Johnson (red.), *Musiken i Sverige 2. Frihetstid och gustaviansk tid 1720–1810*, Kungl. Musikaliska akademins skriftserie 74:II (Stockholm 1993), s. 409.

⁸ Citat ur William Weber, *Music and the Middle Class. The Social Structure of Concert Life in London, Paris and Vienna* (London 1975), s. 3.

⁹ Dahlström & Salmenhaara, s. 187–188.

musik medförde en genomgripande förändring i de högre ståndens uppfattning om musikens väsen.¹⁰

Sällskapslivet tar sin början

Den förhärskande uppfattningen inom musikhistorieskrivningen är sedan en längre tid att musiken och de sinnesrörelser den förorsakar befriades från de traditionella sociala konventionerna, absolutismens och den andliga maktens bojor, under senare hälften av 1700-talet.¹¹ Uppfattningen baserar sig framför allt på att den tidens musikaliska sällskap befrämjade en upplösning av de sociala skillnaderna mellan adeln och borgerskapet. Medlemmar av sällhetens högsta kretsar musicerade och umgicks med varandra i en angenäm atmosfär, där musiken ansågs låta känslorna ljuda eller tala, *ein Empfindungslaut* eller *eine Empfindungssprache*, bortom ord och sociala skrankor.¹² De tidigare institutionerna ansågs förlegade och förkonstlade, och de förmådde inte längre övervaka den mänskliga samvaron. Ur detta föddes tanken att sällskapens medlemmar själva, genom sin musik, kom i kontakt med det egna, ”rena”, jaget.

Musikaliska assembléer och andra gemensamma evenemang förde samman de högre stånden. Festligheter, möten, konserter, repetitioner, kalas, danser, teaterföreställningar och litterära möten skapade en social samvaro som formade deltagarnas identitet. Den traditionella indelningen i de fyra stånden började falla sönder redan vid slutet av 1700-talet och ersattes gradvis av en indelning i herrskap och vanligt folk. I Åbo var utvecklingen påfallande. Vid Kungliga Akademien i Åbo bidrog Henrik Gabriel Porthan, Johan Henrik Kellgren, Abraham Niclas Clewberg, Jakob Tengström, Frans Michael Franzén och Michael Choræus i hög grad till att upprätthålla den sociala samvaron. Professorer och lärare var flitigt med om att grunda och organisera föreningar, och innehade ofta en framträdande roll inom dem. Detta är bak-

¹⁰ Ruth E. Müller, *Erzählte Töne. Studien zur Musikästhetik im späten 18. Jahrhundert*, Beihefte zum Archiv für Musikwissenschaft 30 (Wiesbaden & Stuttgart 1989), *passim*, särskilt s. 15.

¹¹ Se Dénes Zoltai, *Ethos und Affekt. Geschichte der philosophischen Musikästhetik von den Anfängen bis zu Hegel*, Übersetzung von Béla Weingarten (Berlin 1970), s. 166–171, 190, 217; John Neubaue, *The Emancipation of Music from Language. Departure from Mimesis in Eighteenth-Century Aesthetics* (New Haven & London 1986), s. 157.

¹² Hans Heinrich Eggebrecht, 'Musik als Tonsprache', *Archiv für Musikwissenschaft* 18 (1961), s. 95–97; Carl Dahlhaus, 'Einleitung', Carl Dahlhaus (Hrsg.), *Die Musik des 18. Jahrhunderts*, Neues Handbuch der Musikwissenschaft 5 (Laaber 1985), s. 36, 57.

grunden till uppkomsten av Aurorasällskapet och de något senare Musikaliska Sällskapet i Åbo, Finska Hushållningssällskapet och läsesällskapet. Även om Akademiens representanter inte räknades till det allra yppersta skiktet inom stadens förnämsta kretsar, skapade ovannämnda föreningar förutsättningar för en växelverkan mellan akademiker, hovrättsledamöter och stadens högre borgerskap. Adliga godsägare kring staden, tjänstemän och officerare, litterära och konstnärliga kretsar som i första hand verkat under akademins beskydd samt ofrälse köpmansfamiljer blev bekanta med varandra via sällskapslivet.¹³ De kontaktnät som knöts utgjorde grunden för 1800-talets herrskapskretsar.

Officerarna, i vars utbildning det ingick att lära sig umgängesreglerna, utgjorde stöttepelarna inom sällskapslivet, och det var i synnerhet inom officerskretsarna man förstod sig på att njuta av sällskapslivets glädjeämnen. Också i Åbo introducerades de musikaliska assembléerna av unga svenska fänrikar och löjtnanter från Stockholm. Från och med 1760-talet rörde sig sällskap bestående av galanta officerare och uppslupna ynglingar från hovrätten längs Åbo gator.¹⁴ Under Musikaliska Sällskapets aderton första verksamhetsår skrev sammanlagt 130 officerare in sig i sällskapet och utgjorde därmed den största enskilda yrkeskategorin.¹⁵ Även andra influenser kom västanhavs ifrån. Det var brukligt att unga lärare vid Åbo Akademi vistades i Stockholm under några års tid för att bilda sig och knyta kontakter inom huvudstadens litterära och lärda kretsar.¹⁶ Aurorasällskapet verkade enligt förebild efter stockholmsläska Utile Dulci, grundat 1766.¹⁷ Snart nog

¹³ Eva-Christina Mäkeläinen, *Säätyläisten seuralämä ja tapakulttuuri 1700-luvun jälkipuoliskolla Turussa, Viaporissa ja Savon kartanoalueella*, Historiallisia tutkimuksia 86 (Helsinki 1972), s. 225–226; Matti Klinge (& Rainer Knapas & Anto Leikola & John Strömberg), *Kuninkaallinen Turun Akatemia 1640–1808*, Helsingin yliopisto 1640–1990 1. osa (Helsinki 1987), s. 247–248. Om läsesällskapet i Åbo 1798–1822, se särskilt Yrjö Nurmi o, 'Maamme lukuseuroista ja niiden kirjastoista 1700-luvun lopulla ja 1800-luvun alkuvuosikymmeninä', *HAIK* 45 (1947), s. 5–6.

¹⁴ Gunnar Suolahti, *Vuosisatain takaa. Kulttuurihistoriallisia kuvauksia 1500–1800-luvuilta*, toim. Matti Klinge (Helsinki 1993), s. 80, 106.

¹⁵ Se Mäkeläinen, s. 182.

¹⁶ Otto Andersson, 'Musikaliska förbindelser mellan Åbo och Stockholm under det gustavianska tidevarvet', *Svensk tidskrift för musikforskning* 9 (1927), s. 105.

¹⁷ Aug[ust] J. Hjelt, 'Några bidrag till Aurora-förbundets historia', *HArk* IX (1886), s. 127–128, 135–136; Gunnar Castrén, 'Sällskapet Aurora', *Förhandlingar och uppsatser* 14, SSLF 47 (Helsingfors 1901), s. 150; Andersson, *Musikaliska sällskapet i Åbo 1790–1808*, s. 28, 30; Dahlström & Salmenhaara, s. 188–189.

antog Aurorasällskapet musiken som sin hederssak under devisen ”Musiquen är afbilden af vår sammanstämmighet och munterhet”.¹⁸ Så förhöll det sig mycket riktigt: det var Aurorasällskapet som arrangerade de första orkesterkonserterna, såväl i Åbo som i hela Finland, i augusti 1773 och samma månad 1774.¹⁹

I och med detta tog en ny musikalisk infrastruktur form i Åbo: den halv-offentliga konserten, typisk för 1700-talets Europa.²⁰ Enligt den nya musikesetik som sensibiliteten stod för, och i motsats till barocktidens musikfilosofi, representerade musiken inte längre världsalltet eller den kosmiska harmonin. Aurorasällskapets devis talar om musiken som en bild för inbördes harmoni mellan *oss*, som skapare av och ett tecken på en samstämmighet mellan dem som deltar i sällskapslivet. Meningen med att framföra musik och lyssna på den var att få var och en på glatt och sällskapligt humör. Man dansade, skålade och konverserade. Musikevenemangen erbjöd tillfällen att stifta nya bekantskaper och konversera livfullt, men också att lyssna på vad andra hade att säga. Det viktiga var att man gjorde saker tillsammans, varvid alla förväntades visa intresse för det brusande livet omkring sig.

På 1770-talet arrangerades det varje vecka en offentlig bal i ”Rothstenska huset invid bron”. Tillställningen höll på från klockan fyra på eftermiddagen till tio på kvällen och blev mycket populär. Damerna trakterades med te eller choklad och biskvier. Invid balsalen fanns mindre rum för sällskapsspel, och rökare anvisades ett särskilt rökrum.²¹ Musiken skapade stämningen och bidrog till sällskapligheten bland de närvarande.

Trots alla tankar om det ”rena” jaget ansågs musiken på 1700-talet inte i någon högre grad inspirera individuella och unika upplevelser. De sinnesrörelser musiken väckte var ett resultat av mänsklig växelverkan och i den meningen

¹⁸ Citat ur *Einari Marvia*, ’Den gustavianska tidens orkestermusik i Åbo’, Hannu Apajalahti (toim.), *Den gemensamma tonen. Föredrag från seminariet ’Det gemensamma rikets musikskatter’ på Hanaholmen, kulturcentrum för Sverige och Finland, Esbo den 2–4 december 1988* (Helsingfors 1990), s. 127.

¹⁹ Om Aurorasällskapets musikaliska verksamhet se närmare *Einari Marvia*, ’Auro-ra-seura ja musiikki. Kappale 1700-luvun kulttuurihistoriaa’, Ilkka Oramo (toim.), *Suomen musiikin vuosikirja 1968–1969* (Helsinki 1970), s. 74–93.

²⁰ Se *Dahlhaus*, ’Einleitung’, s. 32

²¹ *Rafael Koskimies*, *Porthanin aika. Tutkielmia ja kuvauksia* (Helsinki 1956), s. 111; *Sven Hirn*, *Sävelten tahtiin. Populaarimusiikki Suomessa ennen itsenäisyyttämme*, Kansanmusiikki-instituutin julkaisuja 44 (Jyväskylä 1997), s. 14.

gemensamma för alla. Betoningen av det individuella formades under följande århundrade, då den romantiska estetiken samt de striktare reglerna beträffande umgänge på allmän plats började särskilja lyssnarna från varandra. Etiketten på 1700-talet tillät däremot prat, liv och rörelse, t.o.m. kortspel och enstaka handgemäng. I Frankrike hände det att publiken sjöng med i en operaföreställning. Visserligen är det också sant att det var svårt att uppfatta tonerna från scenen på grund av oljudet från de unga sprättarna, *les petits-mâîtres*, som ständigt försökte påkalla parkettens uppmärksamhet genom att gestikulera med lornjetterna och skrika otidigheter.²² Blotta tanken på en tyst och koncentrerad konsertpublik vore otidsenlig för *l'ancien régime*. Kammarmusik ansågs lika väl ägnad för att inleda en konversation som opera.²³

Två beskrivningar

Under senare hälften av 1700-talet var således sällskaplighet och konversation vedertagna umgängesformer under musikevenemang och soarées, men de kunde väcka förgävelse bland dem av de närvarande som ägnade den musik som spelades ett djupare intresse. Ett par artiklar publicerade i aboensiska tidningar 1782 respektive 1802 erbjuder en inblick i vad som tilldrog sig under konserter och soarées i staden vid ifrågavarande tid. Den tidigare artikeln har karakteriserats som en ironisk och satirisk överdrift;²⁴ den senare är saklig till tonen. Vardera vittnar om de musikaliska förhållandena i Åbo under senare hälften av 1700-talet. Av innehållet att döma är artikelskribenterna konnässörer,²⁵ som – enligt tidens ryktbare filosof, estetikern Johann Georg

²² William Weber, 'Learned and general musical taste in eighteenth-century France', *Past & Present* 1980, s. 69, 71; se även Dahlhaus, 'Einleitung', s. 43; Peter Schleuning, *Das 18. Jahrhundert: Der Bürger erhebt sich*, Geschichte der Musik in Deutschland (Reinbek bei Hamburg 1989), s. 169, 182.

²³ Se t.ex. Johnson, s. 77–78.

²⁴ Se Andersson, *Musikaliska sällskapet i Åbo 1790–1808*, s. 36; Marianne Fortelius, *Musikkritikens första framträdande i Finland i några Åbo- och Helsingfors-tidningar fram till år 1860*, Meddelanden från Musikvetenskapliga institutionen vid Åbo Akademi, 2 (Åbo 1985), s. 7; Clas Zilliacus & Henrik Knif, *Opinionens tryck. En studie över pressens bildningskedje i Finland*, SSLF 526 (Helsingfors 1985), s. 105.

²⁵ Författare till den tidigare artikeln var *magister docens* Abraham Niclas Clewberg (adlad Edelcrantz år 1789), dåvarande bibliotekarie vid Åbo Akademi. Jenny af Forselles, *A. N. Clewberg-Edelcrantz och hans omgivning* (Helsingfors 1903), s. 131–134; Andersson, *Musikaliska sällskapet i Åbo 1790–1808*, s. 35–36.

Sulzer – kunde bedöma konstnärlig skönhet på andra grunder än enbart det välbehag eller obehag som erfars.²⁶

Enligt den första artikeln var Åbopubliken förargelseväckande oregerlig: ”Wid en behagelig Allegro plägar man prata och skratta, wid en rörande Adagio ropa och stampa, och wid en eldig Presto hosta och spotta.” Under en konsert säger sig skribenten ha sett och hört unga damer i samspråk med varandra, och antog att ”Cavalliererne sällan njuta deras umgänge”. Å andra sidan hade han sett en liten man, som eldad av två passioner, kärlek och musik, kysste takten på sitt fruntimmers hand. Därtill hade några pojkar sprungit omkring mellan bänkarna så vilt att en av dem, som hoppat över en bänk, råkat trampa skribentens följeslagare på fingrarna.²⁷ Vare sig det rör sig om en överdrift eller ej, ger skildringen en bild av konsertlivets sociala karaktär under senare hälften av 1700-talet. Den senare och mer seriöst hållna artikeln berör de problem som förorsakas av sorlet under musikevenemangen. Somliga herrsällskap hade för ovana att föra en högljudd konversation under konserten. I det fallet hade det alltså inte skett någon större förändring jämfört med den tjugo år äldre artikeln. Artikelförfattaren, som gått på konsert, trodde sig nästan ha kommit till ”en krog eller en marknadsplats”.²⁸ Musiken utgjorde sällskapslivets krydda; för somliga befann sig publiken i centrum, medan andra ansåg att musiken borde vara huvudsaken.

Tillställningar av ovan skildrat slag utgjorde, vid sidan av fester och sammankomster i hemmen, en social mötesplats där de etablerade uttrycken för känslor, sensibilitet och allmänna umgängesregler lärdes ut. Den sociala samvaron under fester, danser och konserter erbjöd ett mönster för ett ståndsmässigt beteende. Kontaktnätet av högreståndspersoner och deltagare i sällskapslivet bildade det skikt i samhället som förmådde vidmakthålla det sociala spelet av konversationer, utbyte av artigheter, uttryck för känslsamhet och underhållning enbart för dess egen skull. Den ståndsmässiga identiteten grundade sig på att behärska dessa färdigheter och att tillägna sig dem. I den världen fanns det försyndelser man inte gjorde något större nummer av. Den aboensiska tidskriften *Angenäma Sjelfswäld* ansåg

²⁶ Se Johann Georg Sulzer, *Allgemeine Theorie der Schönen Künste in einzeln, nach alphabetischer Ordnung der Kunstwörter aufeinander folgenden, Artikeln*. Neue vermehrte zweyte Auflage, Dritter Theil (Leipzig 1793), s. 5–6.

²⁷ *Tidningar Ugifne Af et Sällskap i Åbo* 28.11.1782, ’Om wåre Concerter’.

²⁸ *Åbo Tidning* 1.12.1802, ’Något i anledning af sorlet under våra Koncerter’.

att dryckenskap och ett flitigt skålande var tillåtna, blott det skedde i gott sällskap.²⁹

Musiken och det borgerliga föreningslivet

I oktober 1772, två år efter att Aurorasällskapet grundats, skrev den i Stockholm bosatte Carl Fredrik Mennander, adlad Fredenheim, till sin far, biskop Carl Fredrik Mennander i Åbo. Mennander d.y. var en av sällskapets grundare. Några anmärkningar angående sällskapets syften som fadern gjort i sitt brev fick sonen att ta upp ämnet:

[...] kanske [...] man i början får vara tillfreds, om detta Sällskap kan blott inom sina Ledamöter procurer et hederligt nöje, mera communication emellan professorerne och studenterne, kännedom af et slags tidsfördrif, som nu så mycket kommit i mode, och en retraite, som kan bli rolig, hälst om musiquen kommer i gång där.

Litet längre fram i brevet tillägger han: ”kanske desse små sammankomster kan afhålla ungdomen från sämre nöjen och gifva dem hug för en mera polerad lefnad”.³⁰ Härmed inleddes konsertlivet i Åbo, även om verksamheten för Aurorasällskapets del tynade bort redan i slutet av 1770-talet. Epoken efterlämnade inga etablerade former för musiklivet. Däremot mattades intresset för sällskapslivet inte av. På 1780-talet fanns det många förnåma personer i Åbo som spelade tillsammans för nöjes skull, under mer eller mindre privata former. Det förekom hemkonserter med kammarmusik i staden.³¹

Tidigare hade musiken och dess affektiva inflytande, dess förmåga att försätta åhöraren i olika sinnestillstånd, tyglats enligt den politiska och kyrkliga absolutismens behov. Det fåtal studenter vid Åbo Akademi som behandlat musiken i avhandlingar och vid disputationer i auditorierna hade blivit präster, skollärare, universitetslärare och musiker. Kunskap om musiken och dess affektiva inverkan hade ackumulerats för den världsliga maktens och kyrkans bruk. Moralen inom det dåvarande politiska systemet bestod i att uppfostra människorna och att lära dem lyda de principer och råd man kunde inhämta

²⁹ Se Päiviö Tommila, 'Ensimmäiset aikakauslehtemme Om Konsten at rätt behaga ja Angenäma Sjelfswäld aikansa kuvastajina', *Om Konsten at rätt behaga*. Näköispainos, Helsingfors universitetsbibliotek (Helsingfors 1982), s. 9.

³⁰ Citat ur Castrén, s. 162–163.

³¹ Se Marvia, 'Den gustavianska tidens orkestermusik i Åbo', s. 128–129; Dahlström & Salmenhaara, s. 200, 212, 214–215.

i skrifter av respekterade auktorer, d.v.s. hos grekiska och romerska tänkare samt kyrkofäderna. I en miljö som impregnerats med borgerliga musikaliska assembléer och kammarmusik rådde det däremot inte något tvivel om att vägen till enskild lycka bestod i ett liv bland andra i en förening med världen bortom kyrkliga och akademiska principer och samlad visdom. Utgångspunkten för den borgerliga sällskapligheten var att varje individ själv skulle finna sättet att bäst förverkliga sitt individuella jag, inklusive dess sexuella dimension.³²

De förändringar som ägde rum på det politiska, mentala och sociala planet under senare delen av 1700-talet frigjorde även musiken och det tänkande som förknippades med den från den tidigare förhärskande normativa poetiken, d.v.s. från de rationella principer och regler som gällt för vad som ansetts vara acceptabla former för musicerande och komponerande. Rousseau hade påpekat att ”känslorna talar före förnuftet”,³³ varför musiken skulle ge den ”rena” människonaturen en stämma. Den uttrycksfullhet och känslighet som var kännetecknande för musiken vid slutet av 1700-talet fick musikutövarna och lyssnarna att ta avstånd från den traditionella kunskapen om musik samt barocktidens musikfilosofi. Härigenom klipptes den hävdvunna förbindelse-länken mellan musiken och retoriken av. I sitt verk *Allgemeine Literatur der Musik* (1792) presenterar Johann Nicolaus Forkel fortfarande litteratur som tar upp relationen mellan musiken och retoriken, men i detta avseende är han en av de sista.³⁴ På 1800-talet växte ringaktningen för retoriken ytterligare, vilket sammanhängde med genikulten och idén om en undermedveten, inneboende kreativitet.³⁵

Sällskap, esoteriska societeter och föreningar blev säten för odlingen av de sköna konsterna, framför allt litteratur, poesi och musik. På svenska sam-

³² Anne Scott Sørensen, 'Taste, manners and attitudes – the *bel esprit* and literary salon in the Nordic countries c. 1800', Drude von der Fehr & Bente Rosenbeck & Anna G. Jónasdóttir (eds), *Is there a Nordic feminism? Nordic feminist thought on culture and society* (London & Philadelphia 1998), s. 131.

³³ Jean-Jacques Rousseau, *Essay on the origin of languages* [urspr. 1781]. Transl., with afterwords, by John H. Moran and Alexander Gode. Introduction by Alexander Gode (Chicago & London 1986), s. 51.

³⁴ Hans-Heinrich Unger, *Die Beziehungen zwischen Musik und Rhetorik im 16.–18. Jahrhundert*, Reprografischer Nachdruck der Ausgabe Würzburg 1941 (Hildesheim 1969), s. 146.

³⁵ Hans-Georg Gadamer, *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischer Hermeneutik*, Gesammelte Werke Band 1, 5. Auflage (Tübingen 1986), s. 77.

manfördes dessa i begreppet *vitterhet*, som även innefattade moral, god smak och allmän medborgerlig dygd.³⁶ Trots de jämlikhets- och frivillighetsideal som ovannämnda sammanslutningar sade sig stå för, uppreste de sig inte mot adeln eller makthavarna. Tvärtom anpassade de sig till rådande förhållanden och maktpositioner och präglades ofta av en officiell och godkänd stämpel.³⁷

Detta gällde även Musikaliska Sällskapet i Åbo. Verksamheten inleddes under spektakulära former med en stor fest i januari 1790, som symptomatiskt nog räckte till den svenske konungen Gustaf III:s födelsedag den 24 januari.³⁸ Det blev brukligt inom sällskapet att be en professor eller lärare vid akademien hålla ett tal på svenska under årsfesten den dagen i januari månad. Under *exordium*, den ceremoniella delen av anförandet, betygade talaren öppet sin vördnad för konungen,³⁹ en väl känd beskyddare av poeter, konstnärer, musiker och teater. Reformerna som följde efter revolutionen 1772 medförde ett omslag i den kulturella atmosfären i det svenska riket. Frihetstiden, som präglats av ekonomisk utilitarism och en merkantilistisk, borgerlig anda, förbyttes i aristokratisk esteticism i förening med en franskinspirerad hovkultur.⁴⁰ På dessa villkor verkade de litterära och konstnärliga sällskapen i Stockholm och Åbo under 1700-talets tre sista decennier.

³⁶ Juha Manninen, *Valistus ja kansallinen identiteetti. Aatehistoriallinen tutkimus 1700-luvun Pohjolasta*, Historiallisia tutkimuksia 210 (Helsinki 2000), s. 149, 169.

³⁷ Henrik Stenius, *Frivilligt, jämlikt, samfällt. Föreningsväsendets utveckling i Finland fram till 1900-talets början med speciell hänsyn till massorganisationsprincipens genombrott*, SSSLF 545 (Helsingfors 1987), s. 101.

³⁸ Andersson, *Musikaliska sällskapet i Åbo 1790-1808*, t.ex. s. 135–136.

³⁹ Set.ex. J[a kob] Tengström, 'Om musikens verkan på en nations seder och tänkesätt', Tal vid Musikaliska sällskapets i Åbo första högtidsdag den 24 Jan. 1791, s. 226–227; J[a kob] Tengström, 'Om sångens upphov och olika omskiften även i avseende på våra tider och vårt fädernesland', Tal hållet i Musikaliska Sällskapet den 24 jan. 1795, s. 253–254; N[ils] M[agnus] Tolpo, 'Om musikens inflytande på våra känslor', Tal vid Musikaliska sällskapets i Åbo högtidsdag d. 24 januari 1798, s. 265; Michael Choræus, 'Om könets domsrätt över det sköna', Tal den 24 januari 1800, då Musikaliska sällskapet i Åbo firade sin elfte årliga högtidsdag, s. 268–270. Publicerade i Andersson, *Musikaliska sällskapet i Åbo 1790–1808*, appendix nr 2.

⁴⁰ Bo Lindberg, *De lärdes modersmål. Latin, humanism och vetenskap i 1700-talets Sverige*, Gothenburg studies in the history of science and ideas 5 (Göteborg 1984), s. 128–129; se även Koskimies, s. 97–98.

Musikaliska Sällskapet i Åbo var arvtagare till Aurorasällskapet, men de resurser och verksamhetsformer som stod till buds var betydligt större. Av sammanlagt trettio i Åbo bosatta medlemmar i Aurorasällskapet skrev tjuugoan in sig i det nya sällskapet redan i inledningsskedet.⁴¹ Man bildade en amatörorkester som samlades för repetition och konsert två gånger i veckan. Sällskapets medlemmar indelades i *musikidkande ledamöter* och *musikälskande ledamöter*, där de senare fungerade som de förras publik. I likhet med Aurorasällskapet accepterade det nya sällskapet, åtminstone till en början, inte kvinnliga medlemmar. Under de aderton första åren arrangerades ett anmärkningsvärt stort antal konserter och andra evenemang. Ambitionerna kom också till synes i att man i början av 1790-talet letade efter ett lämpligt hus och en festsal för eget bruk.⁴²

Under ifrågakvarnande epok strukturerades det europeiska konsertlivet i grunden lika överallt. Dilettanterna, som gick in för sin sak med själ och hjärta, *die Kenner und Liebhaber*, uppträdde under de förnämsta konserterna. I allmänhet assisterades de av skickligare musiker, t.ex. militärmusiker, som befann sig lägre på den sociala rangskalan. Publiken bestod av släkt och vänner till de uppträdande samt ortsbefolkning. Allt fungerade på basis av personliga kontakter och reciprocitet. Evenemangens privata och informella natur gjorde att de inte antog större proportioner eller fick professionell karaktär.⁴³ Det var frågan om societetshändelser, och förutom officerare finner man flera av stadens prominenta personer bland Musikaliska Sällskapets medlemmar: landshövdingar, brukspatroner, högt uppsatta tjänstemän, professorer, kyrkoherdar, magistrar, läkare, köpmän och under senare år även en del damer ur förnämna familjer.⁴⁴ Dessa grupper bildade ett kontaktnät inom vilket endast ståndspersoner tilläts ta del i sammankomster och fester, oavsett om de bodde i grannskapet eller kom mer långväga ifrån. På så vis träffades det akademiska samfundet i Åbo och den besuttna adeln från den omgivande landsbygden.

⁴¹ M a r v i a, 'Den gustavianska tidens orkestermusik i Åbo', s. 132.

⁴² A n d e r s s o n, *Musikaliska sällskapet i Åbo 1790–1808*, s. 50–51, 65, 127–128, 136–168, 172; M a n n i n e n, s. 160.

⁴³ W i l l i a m W e b e r, 'Mass Culture and the Reshaping of European Musical Taste, 1770–1870', *International Review of the Aesthetics and Sociology of Music* 8 (1977), s. 8. Om militärmusiker i Åbo, se t.ex. M a r v i a, 'Den gustavianska tidens orkestermusik i Åbo', s. 133.

⁴⁴ M ä k e l ä i n e n, s. 182. Om kvinnor som aktiva medlemmar i Musikaliska Sällskapet, se A n d e r s s o n, *Musikaliska sällskapet i Åbo 1790–1808*, s. 128, 141–145.

Moraliska aspekter på sällskapligheten

Jakob Tengström, amatörflöjtist, teologie professor och aktiv inom stockholmssällskapet *Utile Dulci* i början av 1780-talet, hörde till grundarna av Musikaliska Sällskapet. Han var en av de centrala gestalterna i stadens sällskapsliv och blev sekreterare för det nygrundade sällskapet. Under årsmötet 1791 presenterade Tengström det första verksamhetsåret och skisserade upp verksamhetsidéen i följande ordalag:

[...] den ger tillfälle till ett det angenämaste och oskyldigaste tidsfördriv, tillika i flerehanda avseenden kan bidra till smakens, tänkesättets och sedernas förädlande hos vår allmänhet samt giva ynglingar i synnerhet lust för värdigare sällskapsnöjen än dem, som i den vanliga för sederna ofta farliga sammanlevnaden erbjudas.⁴⁵

De evenemang som det nya musiksällskapet ordnade var sålunda en viktig del av ynglingarnas sedelärande uppfostran. Att odla de sköna konsterna under uppsikt av den andliga och administrativa ledningen på orten erbjöd ett alternativ till mer suspekta former av tidsfördriv och samvaro, som lätt kunde resultera i dåliga vanor. Men Tengströms tanke bar längre än så. Den närmar sig den syn som företräddes av tyska populärfilosofer vid slutet av 1700-talet. Dessa pedagoger och tänkare skrev om ”den mänskliga verksamhetens estetiska ordning” som på sätt och vis utgjorde en förelöpare till moderna sociologiska tankegångar, såsom Berlinfilosofen Georg Simmels idé om ett rent socialt element.

I sin kritik av epokens etik som anklagades för att vara alltför rationellt inriktad och nyttobetonad fäste de tyska populärfilosoferna uppmärksamheten vid den mänskliga verksamhetens inneboende ändamålsenlighet. Detta innebar att handlingars inneboende teleologi undersöktes utan hänsyn till instrumentella synpunkter, d.v.s. utan att beakta de mål som eftersträvades med dem. Relevant var själva *processen*, inte resultatet av handlingarna. Det som filosoferna ville lyfta fram var värdet av mekanismerna för mänsklig växelverkan, vilka former den antar och vilka krafter som befrämjade mänsklig samvaro. Denna syn blev en del av sällskaplighetens teori, som särskilt utvecklades av den tyske teologen och tidiga hermeneutikern Friedrich Schleiermacher.⁴⁶ Enligt honom är sällskaplighet en alltigenom fri verksamhet, *eine durchaus freie Tätigkeit*, eftersom

⁴⁵ Citat ur Andersson, *Musikaliska sällskapet i Åbo 1790–1808*, s. 175.

⁴⁶ Doris Bachmann-Medick, *Die ästhetische Ordnung des Handelns. Moralphilosophie und Ästhetik in der Popularphilosophie des 18. Jahrhunderts* (Stuttgart 1989), s. 3, 48, 56, 67.

den lockar människan att lösgöra sig ur det vardagliga arbetet och ansvaret för att ta del av andra människors tankar, känslor och intressen.⁴⁷ I den meningen var de sällskapliga aktiviteternas och föreningarnas syfte också i Åbo att liva upp, berika och stärka växelverkan och sammanhållningen mellan individer.

Jakob Tengström nämner den sociala samhörigheten i sitt tal vid årsfesten i januari 1791. Han talar om den hemliga sympati som råder mellan människor med samma läggning. Den gemensamma sinnesrörelse som uppstått via musiken för samman de närvarande i ”en lättare, glättigare och angenämare samfundslfnad”. Den inbjuder ”philosophen, ämbetsmannen, näringsidkaren, höga och låga om hvarandra, att njuta ett gemensamt sällskapsnöje”.⁴⁸ Representanter för olika yrken och uppgifter kommer i kontakt med varandra i en värld bortom vardagens mödor, försörjningsplikten och behovet att driva sina egna intressen. Den uppkomna växelverkan skapar en samhörighetskänsla av ett annat slag än den som uppstår till följd av konventionella krav påbudna av samhällsmaskineriet. En intressant parallell som förtjänar att omnämnas är den sociala kohesion som uppstod till följd av utvecklingen inom konsertlivet i början av 1800-talet. Enligt William Weber, som forskat i frågan, sammansmälte den mellaneuropeiska aristokratin och den högre medelklassen snabbare inom sällskaps- och musiklivet än i samhället i övrigt. Han antar att förklaringen ligger i det faktum att den sociala växelverkan på dessa områden inte var lika beroende av omfattande strukturella förändringar och förberedelser som den var inom politiken och ekonomin eller i fråga om släktskapsförhållanden.⁴⁹

I sitt anförande går Tengström inte in på att den sociala samhörigheten inom de högre stånden även hade motsatt effekt och fungerade som en exkluderande mekanism. Den ömsesidighet som gällde mellan deltagarna i sällskaps- och musiklivet å ena sidan och den förväntade anpassningen till andra människors tankar, känslor och sätt att reagera å andra sidan, berörde endast medlemmarna i samhällets högsta skikt. I och med att de kändes igen på sitt manér och sin sensibilitet, innebar det att den som inte behärskade etiketten var utesluten ur sällskapslivet. Detta visar samtidigt var ursprunget till begreppet moral står att finna: i *mores* eller *morals*, seder och bruk.

⁴⁷ Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher, 'Versuch einer Theorie des geselligen Betragens' [urspr. 1799], Fr. D. E. Schleiermacher, *Werke*. Auswahl in vier Bänden, Zweiter Band, hrsg. von Otto Braun. Philosophische Bibliothek Band 137 (Leipzig 1913), s. 3, 8–9.

⁴⁸ Tengström, 'Om musikens verkan på en nations seder och tänkesätt', s. 234.

⁴⁹ Weber, *Music and the Middle Class*, s. 8–9.

”Ormen vi närde vid vår barm”

Jean-Baptiste Bernadotte i
S:t Helena-litteraturen 1815–1821

BARBRO JUSELIOUS-ROSSE

- Men vad kan vi göra på denna gudsförgätta ort?
- *Sire*, vi skall leva på det förflutna; det har vi all orsak att vara belåtna över. Njuter vi inte av Caesars, av Alexanders liv? Vi skall äga er bättre, Ni, Ni skall läsa Er på nytt, *Sire!*
- Nåväl! Vi skall skriva våra memoarer. Ja, vi måste arbeta; arbetet är också tidens tand. När allt kommer omkring bör man uppfylla sitt öde; det är också min stora doktrin. Nå, må då mitt öde gå i uppfyllelse!”¹

Denna korta ordväxling i augusti 1815 mellan Napoleon Bonaparte och hans kammarherre greve Las Cases, vilken tillsammans med generalerna Montholon, Bertrand och Gourgaud hade valt att följa den fallne kejsaren i fångenskapen till S:t Helena, kan sägas utgöra utgångspunkten för Napoleons sista stora offensiv på den europeiska politiska scenen. Denna gång var det skrivna ordet hans främsta vapen. Via diktamina och dagliga samtal förda med åtföljande fransmän och diverse engelsmän, på ön fast bosatta eller genomresande, skildrar och förklarar han, med ena ögat på utvecklingen i Europa och Frankrike, sin förda politik. Han avslöjar också de vitt omfattande planer han haft för kontinenten, planer som på grund av nederlaget vid Waterloo aldrig hade förverkligats.

¹ ”– *Mais que pourrons-nous faire dans ce lieu perdu? // – Sire, nous vivrons du passé; il a de quoi nous satisfaire. Ne jouissons-nous pas de la vie de César, de celle d’Alexandre? Nous posséderons mieux, vous, vous relirez, sire! // – Eh bien! nous écrivons nos Mémoires. Oui, il faudra travailler; le travail aussi est la faux du temps. Après tout, on doit remplir ses destinées; c’est aussi ma grande doctrine. Eh bien, que les miennes s’accomplissent!*” (övers. red.). Emmanuel de Las Cases, *Mémorial de Sainte-Hélène* (Paris 1968), vol. I, s. 82, 2–3. 8.1815.

S:t Helena-litteraturens² främsta utforskare är fransmannen Philippe Gonnard, som redan 1906 utgav sin *Les origines de la légende napoléonienne, l'œuvre historique de Napoléon à Sainte-Hélène*. I sin undersökning noterar han att särskilt dagböckerna skrivna av dem som delade Napoleons förvisning visar på motstridiga tänkesätt i den fallne kejsarens dagliga samtal. Den bild som exempelvis grevarna Las Cases och Montholon ger av den napoleonska politiken rimmar tidvis rätt illa med general Gourgauds märkliga minnesanteckningar, som de flesta anser vara skrivna endast i privat syfte. Gonnard har härav dragit slutsatsen att Napoleon på S:t Helena fabricerade en legend kring sig själv, att han försökte ”lura historien” (*tromper l'histoire*)³ för att bana väg för en restauration av det napoleonska styret i Frankrike antingen för sin egen eller för sin sons räkning.

Ett för tidigt frånfälle gjorde emellertid slut på Gonnards forskning, och ingen har senare på allvar, förutom i undersökningar av enskilda verk, tagit upp tråden. Detta har bland annat inneburit att exempelvis stormarskalk Bertrands *Cahiers de Sainte-Hélène*, som utkom så sent som 1949–1959, rätt långt har undgått forskarnas intresse. Gonnards slutsatser har därtill också i rätt stor utsträckning fått stå oemotsagda. Den kritik som framförts har närmast gällt hans användning av termen *légende* för att beteckna det budskap som Napoleon, enligt honom, försåg omvärlden med från S:t Helena. Frédéric Bluche hävdar i sin *Le Bonapartisme. Aux origines de la droite autoritaire 1800–1850* att den unge Bonaparte skapade myten (*le mythe napoléonien*) redan i Italien 1797 och utvecklade den vidare på tronen samt på sin klippa i Atlanten, medan legenden däremot ”föddes utan honom och spontant”.⁴

² Med ”S:t Helena-litteraturen”, ett uttryck som hämtats från den svenska översättningen (1901) av Lord Roseberys *Napoleon, the last phase* (London 1900), förstås i detta sammanhang Napoleons egna memoarer och övriga litterära verk från tiden i fångenskapen samt de dagböcker och memoarer som skrivits av personer som stod i personlig förbindelse med honom under förvisningstiden. Hit räknas även kategorin falska dagböcker, d.v.s. skildringar som tillverkats av personer som aldrig befann sig på S:t Helena men som i intresset för den fallne kejsaren såg en slant att förtjäna. Indirekt har de falska dagböckerna ett visst värde emedan Napoleon rätt ofta såg sig föranledd att offentligen tillbakavisa dem och i samband härmed utvecklade sina åsikter i frågor han ansåg att de gav en felaktig bild av.

³ Philippe Gonnard, *Les origines de la légende napoléonienne, l'œuvre historique de Napoléon à Sainte-Hélène* (Paris 1906), s. 333.

⁴ ”[La légende] est née sans lui et spontanément”, Frédéric Bluche, *Le Bonapartisme, aux origines de la droite autoritaire 1800–1850* (Paris 1980), s. 169.

Napoleon var emellertid en energisk och talför person, med ett åtminstone i den frustrerande exilmiljön snabbt växlande humör. I sina privata samtal, ofta spontant, uttalade han sig i de mest skiftande frågor och ämnen, uttalanden som han vid närmare eftertanke ofta modifierade. Både vardagliga bekymmer och samtidigt samt inte minst historiens stora (liksom även mer triviala) politiska frågor och personligheter diskuterades och analyserades med stort intresse och engagemang. Motstridiga uttalanden finns det således många av, vilket både försvårar och berikar analysen av det omfattande materialet från tiden i exil.

Ett namn som gång efter annan, både på det personliga och på det politiska planet, väckte starka och motstridiga känslor till liv var den franske marskalken, sedermera svenske kronprinsen, Jean-Baptiste Bernadotte. Som militär, politiker, personlig bekant och via giftermål relaterad till den bonaparteska familjen hade Bernadottes levnadsbana ofta korsat Napoleons. Över följderna av deras möten hade Napoleon på S:t Helena mycket svårt att dölja sin besvikelse.

I förvisningen hade Napoleon av sin avskydde fångvaktare Sir Hudson Lowe försetts med ett exemplar av Bernadottes memoarer⁵ med tillhörande brev, vilka han såväl muntligt som skriftligt i *Notes sur l'ouvrage intitulé Mémoires pour servir à l'histoire de Charles XIV Jean, roi de Suède* kommenterade. Emedan också stormarskalk Bertrand hade tagit del av Bernadottes hågkomster, är det just med honom Napoleon främst diskuterade den f.d. franske marskalkens förehavande, och redan diskussionen om memoarerna visar rätt tydligt Napoleons inställning. Medan Bertrand uppfattade memoarerna som skrivna med viss moderation och förnöjt noterade att den svenske tronföljaren hade utelämnat de flesta plumpheter som ingått i bulletinerna, så bedömde däremot Napoleon dem som undermåliga, vilket i sig inte förvånade honom, ehuru han fann det rätt märkligt att Bernadotte i sin omgivning inte kunde hitta någon som gjorde ett bättre arbete.⁶

⁵ Coupé de Saint-Donat & B. de Roquefort, *Mémoires pour servir à l'histoire de Charles XIV Jean, roi de Suède et de Norvège* (Paris 1820).

⁶ Henri-Gatien Bertrand, *Cahiers de Sainte-Hélène* (Paris 1949–1959), vol. III, s. 31, 41, 145. Sir Hudson hade för övrigt 1813 besökt Stockholm och där blivit imponerad av den franskfödde tronföljarens yttre: ”I have never seen so remarkable a countenance as that of Bernadotte; an aquiline nose of most extraordinary dimension, eyes full of fire, a penetrating look, with a countenance darker than that of any Spaniard, and hair so black that the portrait painters can find no tint dark enough to give its right hue; it forms a vast bushy protuberance round his head;

Utan att gå in på alla de bittra omdömen Napoleon i exilen fällde över ”ormen”⁷ och ”förrädaren”⁸ Bernadotte skall jag här visa på de gånger då Bernadotte enligt Napoleon berett både honom personligen och Frankrike de största sorgerna, en redogörelse som naturligtvis kulminerar i händelserna 1813 och 1814, när Bernadotte, som Napoleon såg det, vände vapnen mot fäderneslandet. Napoleons syn på Bernadottes militära förehavanden förbigår jag annars, på ett undantag när, med tystnad.

Napoleon och Bernadotte

I S:t Helena-litteraturen finner varken Bernadottes politiska, militära eller diplomatiska karriär nåd inför Napoleons bittra blick. När exempelvis Napoleons korsikanske läkare Antommarchi, enligt egen utsago, hade försökt avleda Napoleon från ett hätskt utfall mot den f.d. franske marskalkens militära inkompetens genom att påminna om dennes diplomatiska uppdrag i t.ex. Wien, hade han misslyckats fullständigt. ”– Vad, hans talanger! – Men hans ambassad? – Är en härva av dumheter... till och med hans vänner fördömde honom.”⁹ Att överhuvudtaget ha utnämnt Bernadotte till den franska republikens ambassadör i Wien hade enligt Napoleon varit ett stort misstag av direktoriet. En civil person hade med all säkerhet tagits bättre emot i det militärt krossade Österrike, och Bernadotte var under alla omständigheter allt för överspänd för en sådan delikat uppgift. Enligt Napoleon hade agenter som önskade kompromettera Österrike därtill utnyttjat Bernadottes brist på omdöme och förmått honom att provokativt hissa trikoloren utanför sitt residens, något som hela Frankrike inklusive direktoriet hade förebrått honom för. Samma agenter hade sedan provocerat fram ett folkligt upplopp som slutat med att både trikoloren och ambassadören hade kränkts av folkho-

and he takes great pains, I understand, to have it arranged in proper form.” Basil Jackson, *Notes and reminiscences of a staff officer* (London 1903), s. 211. Hade Napoleon fått ta del av denna av beundran präglade personbeskrivning så skulle han högst antagligen ha tagit den som det ultimata beviset på sin fångvaktares inte bara omdömeslöshet utan även dåliga smak. I S:t Helenasällskapet roade man sig också med historier kring hur mycket tid Bernadotte lade ned på sitt yttre. Se t.ex. *L a s C a s e s*, vol. II, s. 935, 14.7.1816.

⁷ *L a s C a s e s*, vol. II, s. 1032, 7.8.1816.

⁸ *L a s C a s e s*, vol. II, s. 1170–1171, 2.9.1816

⁹ ”– *Quoi !, ses talents ! // – Mais son ambassade ? // – Est un tissu de sottises... ses amis même le condamnaient.*” François Antommarchi, *Les derniers moments de Napoléon* (Paris 1898), vol. I, s. 186.

parna. Napoleon själv hade emellertid räddat situationen genom att få ett hämndlystet direktorium att inse att ett krig mellan Frankrike och Österrike var att spela engelsmännen rakt i händerna. Tyvärr, konstaterade Napoleon, hade denna högst onödiga incident försenat hans egen expedition till Egypten med två veckor.¹⁰

Inte heller som krigsminister, en post som Bernadotte innehaft två gånger, hade ”gascongaren” gjort annat än fel och misstag, vilket hade tvingat direktoriet att helt enkelt frånta honom portföljen.¹¹ Samma inkompetens hade han visat som generalguvernör i Hannover, där förskingring florerat under hans beskydd.¹² När han sedan i Antwerpen skulle ansvara för stadens försvar mot en engelsk invasionsstyrka, kunde Napoleon bara konstatera att han ”talade mycket, skrev mycket, och gjorde ingenting”. Det var Scheldes eskader med 12 000 matrosor som den gången räddade situationen.¹³

Ser man sedan på Bernadottes militära karriär, pekar Napoleon ut dennes uppträdande vid slaget i Jena 1806 som det absoluta lågvattenmärket. Både i sina memoarer och i samtal med fransmän och engelsmän återkommer Napoleon ett flertal gånger till denna händelse. I ett samtal den 17 oktober 1817 som både Gourgaud och Montholon refererar menade Napoleon att

¹⁰ Napoléon Bonaparte, *Mémoires pour servir à l'histoire de France sous Napoléon, écrits à Sainte-Hélène par les généraux qui ont partagé sa captivité* (Paris 1823), vol. IV, s. 295–297; Napoléon Bonaparte, ’Notes sur l’ouvrage intitulé Mémoires pour servir à l’histoire de Charles XIV Jean, roi de Suède’, *Mémoires pour servir à l’histoire de France sous Napoléon*, vol. I, s. 211, Las Cases, vol. I, s. 755–756.

¹¹ Napoléon Bonaparte, ’Notes sur l’ouvrage intitulé Mémoires pour servir à l’histoire de Charles XIV Jean, roi de Suède’, *Mémoires pour servir à l’histoire de France sous Napoléon*, vol. I, s. 213.

¹² Napoléon Bonaparte, *Notes sur l’ouvrage intitulé Mémoires pour servir à l’histoire de Charles XIV Jean, roi de Suède*, ’Notes sur l’ouvrage intitulé Mémoires pour servir à l’histoire de Charles XIV Jean, roi de Suède’, *Mémoires pour servir à l’histoire de France sous Napoléon*, vol. I, s. 214.

¹³ ”[Il] ”parla beaucoup, écrivit beaucoup, et ne fit rien”. Napoléon Bonaparte, ’Notes sur l’ouvrage intitulé Mémoires pour servir à l’histoire de Charles XIV Jean, roi de Suède’, *Mémoires pour servir à l’histoire de France sous Napoléon*, vol. I, s. 219. I en fotnot i sin journal drar å sin sida Las Cases sig till minnes att han i tiden hade sänts som frivillig till Antwerpen och från krigsministern hertigen av Feltre till Bernadottes generalstabsschef hade hämtat en hemlig, muntlig order med följande ordalydelse: ”*Nous avons des raisons de croire à d’étranges menées de la part de Bernadotte, à une ambition tout à fait extravagante. Ainsi point de démarches, point de signatures qui puissent vous compromettre : veillez aux pièges.*” Las Cases, vol. II, s. 1049, 12.8.1816.

Bernadotte i Jena, efter att ha förbigåtts i kommandoordningen av Davout, i ilskan hade övergett sin kollega, vilken efter en misslyckad manöver från Bernadottes sida ensam med 30 000 man hade fått försöka stå emot den preussiska kungens 80 000 man.¹⁴ I sina memoarer redogör Napoleon mera detaljerat för Bernadottes förehavanden i Jena och konstaterar att han (Napoleon) redan hade undertecknat beslutet att dra Bernadotte inför krigsrätt, men att han i sista stunden, av hänsyn till furstinnan av Ponte-Corvo [Désirée Bonaparte, född Clary] hade valt att överse med hennes makes misslyckande. Ett beslut som han sedan på S:t Helena helt tydligt ångrar när han upprepade gånger konstaterar: ”jag borde ha låtit arkebusera Bernadotte”.¹⁵ I oktober 1818 diskuterade Napoleon igen Bernadottes agerande i Jena med Bertrand och kastade fram tanken att Bernadotte kanske redan då hade förrädiska tankar, men huruvida dessa i så fall berodde på ren och skär avundsjuka mot Davout och Soult eller hade samband med hans republikanska övertygelse vågade Napoleon inte ta ställning till.¹⁶

I ovannämnda samtal med doktor Antommarchi summerar så först Napoleon själv och sedan läkaren Napoleons omdöme om Bernadottes övriga militära karriär i mörka ordalag: ”Den här mannen har alltid haft en vettlöshet som jag inte begriper. Han andas bara efter ära, bara oväsen; han hade de finaste möjligheterna att [vinna ära och] göra [oväsen], och han missade dem alltid.” [...] ”Han lät sig slås på flykten vid Austerlitz; han slumrade vid Elbe, tappade fotfäste vid Wagram; han hade tjugo gånger utsatt våra örnar för nederlag, tills han slutligen visade vildarna från Don och Dalarna på dem.”¹⁷ Intressant nog har den svenska översättaren (1826) av Antommarchis min-

¹⁴ Gaspard Gourgaud, *Journal de Sainte-Hélène* (Paris 1947), vol. II, s. 287; Charles-François-Tristan de Montholon, *Récits de la captivité de l'empereur Napoléon à Sainte-Hélène* (Paris 1847), vol. II, s. 216–217.

¹⁵ ”J'aurais dû faire fusiller Bernadotte...”, Napoléon Bonaparte, ’Notes sur l'ouvrage intitulé Mémoires pour servir à l'histoire de Charles XIV Jean, roi de Suède’, *Mémoires pour servir à l'histoire de France sous Napoléon*, vol. I, s. 215, Gourgaud, vol. II, s. 287, Sir Thomas Ussher, *Napoleon's deportation to Elba, Napoleon's last voyages* (London 1906), s. 103.

¹⁶ Bertrand, vol. II, s. 176.

¹⁷ ”Cet homme a toujours été d'un défaut de sens dont je ne me rends pas compte. Il ne respire que renommée, que bruit; il a eu les plus belles occasions d'en faire, et les a toujours manquées. [...] Il s'était laissé enfoncer à Austerlitz; il avait sommeillé sur l'Elbe, lâché pied à Wagram; il avait vingt fois exposé nos aigles à la défaite, jusqu'à ce qu'enfin il eût guidé sur elles les sauvages du Don et de la Dalécarlie.” Antommarchi, vol. I, s. 185–186.

nesanteckningar valt att lämna bort hela detta bittra utfall mot det dåvarande svenska statsöverhuvudet.

Sina republikanska åsikter hade Bernadotte, medgav Napoleon, i varje fall aldrig stuckit under stol med. Han hade tvärtom i nära samarbete med Manegen öppet motarbetat hans egna planer under Brumairekuppen 1799.¹⁸ Napoleon var även rätt säker på att Bernadotte hade varit inblandad i den komplott som generalerna Pichegru och Moreau planerat mot förste konsulns liv. Bernadottes agerande i den ljusskygga affären hade han nämligen fått utmärkta uppgifter om tack vare den perfekta spion han hade vid den eventuella förrädarens sida, d.v.s. hustrun Désirée Clary.¹⁹ Alla Bernadottes republikanska nycker hade Napoleon, konstaterade han, haft överseende med just tack vare denna sin ungdomskärlek Désirée.²⁰ I sina memoarer konstaterar Napoleon även rakt på sak att det var giftermålet med Désirée som Bernadotte hade att tacka marskalksstaven, furstendömet Ponte-Corvo och den svenska kungakronan för.²¹

Samma tankar framför Napoleon i två samtal med Bertrand i januari 1821 men framhåller då även sina egna personliga känslor för Désirée och konstaterar att han hellre skulle ha sett henne förmäld med general Duphot, som emellertid hade mött döden i Rom 1797, och att giftermålet med Bernadotte hade ingåtts medan han själv befann sig i Egypten.²² Ett annat personligt agg mot Bernadotte vilket Napoleon gång på gång återkom till var dennes underlåtenhet att i sina memoarer nämna Napoleon som gudfar till sonen Oscar. Till och med namnet, Oscar, hade Napoleon, framhöll han, förärat gossen

¹⁸ Napoléon Bonaparte, ”Den 18 Brumaire”, *Napoleons Memoirer, Anteckningar till Frankrikes historia under Napoleons regering, skrifna på S:t Helena efter Napoleons egen diktning, af de generaler som delat hans fångenskap*, (Stockholm 1823), vol. I, s. 75, Napoléon Bonaparte, ’Notes sur l’ouvrage intitulé Mémoires pour servir à l’histoire de Charles XIV Jean, roi de Suède’, *Mémoires pour servir à l’histoire de France sous Napoléon*, vol. I, s. 214, Bertrand, vol. II, s. 284. Manegen var det ställe där jakobinerklubben åter börjat hålla möten (red. anm.).

¹⁹ Gourgaud, vol. I, s. 273–274.

²⁰ Montholon, vol. I, s. 349–350; Napoléon Bonaparte, ’Notes sur l’ouvrage intitulé Mémoires pour servir à l’histoire de Charles XIV Jean, roi de Suède’, *Mémoires pour servir à l’histoire de France sous Napoléon*, vol. I, s. 212.

²¹ Napoléon Bonaparte, ’Notes sur l’ouvrage intitulé Mémoires pour servir à l’histoire de Charles XIV Jean, roi de Suède’, *Mémoires pour servir à l’histoire de France sous Napoléon*, vol. I, s. 211, 212–214.

²² Bertrand, vol. III, s. 32, 41–42.

med.²³ Irriterad över Las Cases reflektioner över ödets nyck att Bernadottes son såsom prins av Sverige bar det för landet nationellt klingande namnet Oscar upplyste Napoleon Las Cases om att han vid tiden hade varit betagen av Macphersons Ossian dikter och att ödet inte hade det minsta med saken att göra.²⁴ Inte heller såg han, såsom Las Cases, ödets spel i det faktum att den av födseln protestantiske Bernadotte skulle kallas av det avlägsna Sverige till maktens högsta tinnar: ”Svenskarna hade valt honom för att i honom få en förespråkare hos mig. Det som gjorde att man valde honom var Désirées charm; det var att han var svåger till Joseph [Bonaparte].”²⁵ Enligt Napoleon var Bernadotte därtill av födseln katolik men hade givit upp sin barndomstro för den reformerta religionen. Désirée, hävdade han, hade däremot inte förmått sig att avsvära sig sin tro och Napoleon finner häri orsaken till varför hon i det längsta hade avhållit sig från att vistas i Sverige.²⁶

På grund av valet av Bernadotte till svensk tronföljare, med allt vad det innebar, eller kunde ha inneburit, för Frankrike och Napoleon personligen, utgör också de sista gustavianerna, statskuppen 1809 och de svenska politiska linjedragningarna ett ofta återkommande samtalsämne i det franska sällskapet i exil i Sydatlanten.

”En marskalk av Frankrike var väl värd en kung av Sverige”

Medan den f.d. emigranten Las Cases gärna underhöll Napoleon med minnen från emigrationen, då Gustav III hade varit en av de drivande krafterna bakom det europeiska motståndet mot revolutionens Frankrike, drogs Napoleons egna funderingar mera mot sonen Gustav IV Adolf, hans börd och rätt till den svenska tronen överhuvudtaget. I ett samtal den 24 maj 1817 med den engelske läkaren O’Meara rörande smädeskrifterna riktade mot honom

²³ Bertrand, vol. III, s. 32, Napoléon Bonaparte, ’Notes sur l’ouvrage intitulé Mémoires pour servir à l’histoire de Charles XIV Jean, roi de Suède’, *Mémoires pour servir à l’histoire de France sous Napoléon*, vol. I, s. 211–212, Bertrand, vol. II, s. 261, Las Cases, vol. II, s. 1032–1035, 7.8.1816.

²⁴ Las Cases, vol. II, s. 1032–1033, 7.8.1816.

²⁵ ”Les Suédois l’avaient choisi pour s’en faire un appui près de moi. Ce qui l’avait fait nommer, c’était le charme de Désirée; c’est qu’il était beau-frère de Joseph.” Bertrand, vol. III, s. 76, Las Cases, vol. II, s. 1032–1033, 7.8.1816.

²⁶ Napoléon Bonaparte, ’Notes sur l’ouvrage intitulé Mémoires pour servir à l’histoire de Charles XIV Jean, roi de Suède’, *Mémoires pour servir à l’histoire de France sous Napoléon*, vol. I, s. 220, Bertrand, vol. III, s. 32.

själv kommer Napoleon in på problemet med den svenske kungens impotens vilket löstes med hjälp av en kammarherre. Napoleon berättar vidare att den ”galning” som blev resultatet av denna intrig själv i ett anfall av galenskap hade erkänt att ”S... handlade rättvist”, när de avsatte honom, eftersom han inte hade någon rätt till kronan.²⁷ Samma historia tar han emellertid avstånd från i samtal med Bertrand i januari 1819 och 1821 när han konstaterar att historierna kring Gustav IV Adolfs börd var obevisade och därför var bara uttryckligen historier, antagligen uppdiktade 1809 för att försvara den svenska statskuppen.²⁸ Rörande Gustav IV Adolfs rätt till den svenska tronen fortsätter sedan Napoleon med att i själva verket bagatellisera hela frågan om faderskapets betydelse i sammanhanget. ”Hans son kan vara son till en bonde eller en lakej liksom det händer för alla, men det är inte det som det är frågan om. Det är ett äventyr i sängen; man anses inte desto mindre vara sin fars son. Han skall inte desto mindre ärva alla hans rättigheter; han är inte desto mindre kronans legitima arvinge.” Och hur det än må ha varit med Gustav IV Adolfs legitimitet, så var väl ingen, konstaterade han torrt, mer illegitim än Bernadotte när det gällde den svenska tronen!²⁹ Detta faktum hade lord Castlereagh, anmärkte Napoleon, uppenbarligen valt att förbise när han i legitimitetens namn strukturerade den europeiska kartan 1815.³⁰

Gustav IV Adolf hade, menade Napoleon, inlett sin bana som hjälte men slutat som galning. Hans förhållande till Ryssland hade komplicerats av hans envishet, som exempelvis kejsarinnan Katarina fått uppleva när den unge kungen tackade nej till hennes sondotter, ett förbund som Katarina med intresse hade räknat med. Sedan hade han även förolämpat Alexander I genom att efter mordet på tsar³¹ Paul vägra mottaga en av den nye tsarens officerare i Sverige, hänvisande till rykten om att Alexander I själv låg bakom mordet på sin far. När sedan general Bonaparte uppsteg till maktens höjder i Frankrike

²⁷ Barry O’Meara, *Napoleon i landsflyckt eller rösten ifrån St. Helena* (Stockholm 1823), vol. II, s. 56.

²⁸ Bertrand, vol. II, s. 258, vol. III, s. 53.

²⁹ ”*Son fils peut être fils d’un paysan ou d’un laquais comme cela arrive à tout le monde, mais ce n’est pas là la question. C’est une aventure de ruelles; on n’en est pas moins réputé fils de son père. Il n’en doit pas moins succéder à tous ses droits; il n’en est pas moins l’héritier légitime de la couronne.*” Bertrand, vol. III, s. 53–54.

³⁰ Las Cases, vol. II, s. 1510, 16.11.1816.

³¹ Napoleon talar i S:t Helena-litteraturen ofta om den ryske kejsaren som tsar, varför jag i texten har bibehållit hans språkbruk.

hade Gustav IV Adolf omedelbart förklarat sig såsom dennes svurne fiende och önskat uppta ”den store Gustavs” roll i Centraleuropa. Han hade försökt uppvigla den tyska världen mot Napoleons Frankrike, och efter hertigen av Enghiens död hade han svurit att personligen hämnas honom.³² Efter Frankrikes fred med Ryssland hade även brytningen med Alexander I blivit i det närmaste total, och den därpå följande förlusten av Finland hade beseglat den svenske kungens öde.³³

Den olycklige svenske kungens och den franske kejsarens vägar kunde, berättar Napoleon sedan ännu ha mötts, när Gustav IV Adolf efter slaget vid Leipzig hade kontaktat honom och bett om en fristad i Frankrike och en ställning som den franske kejsarens adjutant. Det blir något oklart om Napoleon tillskriver detta märkliga beslut Gustav IV Adolfs galenskap eller om han ser det som en följd av den besvikelse som den avsatte kungen kände mot de europeiska kungahusen. Själv framhåller Napoleon speciellt det engelska utnyttjandet av Gustav IV Adolf, som helhjärtat oppoffrat sig och sitt land för engelsmännens sak, ett faktum som Castlereagh år 1815 alltså valt att förbise.³⁴ Napoleon beklagar å sin sida att han inte kunde uppfylla denna begäran, emedan han då hade handlat i strid med de principer enligt vilka han styrde Frankrike: ”Gustav hade blivit avsatt i enlighet med folkets vilja, medan jag upphöjts av den; det hade varit inkonsekvent, principiellt motsägelsefullt, att ta hans parti.” Därtill misstänkte han att en del personer i hans intresse för Gustav IV Adolf endast skulle ha inläst ett vanmäktigt hat mot Bernadotte.³⁵

Oberoende av Gustav IV Adolfs misslyckanden borde svenskarna hur som helst inte, menade Napoleon, ha låtit sonen betala för faderns galenskap. När svenskarna efter statskuppen hade kontaktat honom själv rörande det svenska kungahusets framtid, hade han också från början rekommenderat ett legitimt tronskifte till Gustav IV Adolfs son under hertig Carl av Söderman-

³² *Las Cases*, vol. II, s. 1029–1030, 7.8.1816.

³³ *Bertrand*, vol. III, s. 53.

³⁴ *Las Cases*, vol. II, s. 1030, vol. II, s. 1510. I en not till uppgiften om Gustav IV Adolfs önskan att bli den franske kejsarens adjutant konstaterar *Las Cases* att överste Gustafsson själv hade motsagt detta påstående, men *Las Cases* kan inte säga vad exakt exkungen opponerat sig emot.

³⁵ ”*Gustave avait été dechu par le vœu du peuple, qui, moi, m'avait élevé; il y aurait eu in-conséquence en moi, désharmonie de principes, à prendre sa cause.*” *Las Cases*, vol. II, s. 1030–1031, 7.8.1816.

lands regentskap. Såsom kejsar Alexander I:s hustrus systerson väckte prins Gustav alltid intresse, och i de ryska framtidsplanerna för Östersjöområdet kunde han, enligt Napoleons bedömning, ännu komma att spela en framträdande roll. Hade svenskarna följt den naturliga arvsordningen ”då hade det varit slut med allt, Sverige hade fått vara i fred”.³⁶ I stället för att följa Napoleons rekommendationer hade emellertid svenskarna trots sig behållit honom genom att välja en person som de uppfattade vara nära lärerad med den franska kejsardynastin både politiskt och personligt.³⁷

Vad Napoleon kunde dra sig till minnes hade han av det svenska sändebudet general Wrede första gången fått höra om den svenska tronföljdsfrågan i Donauwerth 1809 just före slaget vid Wagram. Emedan han då ansåg sig ha fullt upp med spanjorerna och det nya kriget mot Österrike hade han inte varit speciellt intresserad av svenskarnas framstötningar att erhålla en fransk furste till tronarvinge för att på så sätt gardera sig mot Ryssland och eventuellt med Napoleons stöd återerövra Finland. Förutom att hänvisa till ett legitimt tronskifte hade han istället uppmanat svenskarna att närma sig Danmark och med sin granne bilda en enad front mot Ryssland i norr. Följande år vid sin egen förmälning med Marie-Louise hade han sedan första gången hört Bernadottes namn nämnas i de svenska diskussionerna. Enligt Napoleon var det greve von Fersen som först föreslagit honom Bernadotte emedan vicekung Eugène de Beauharnais, som var svenskarnas första alternativ, inte var att räkna med på grund av kravet på en protestantisk tronföljare.³⁸

Att Eugène de Beauharnais var svenskarnas favorit till tronen, framhöll Napoleon flera gånger både i sina samtal och i sina memoarer. Men att tänka sig att Eugène de Beauharnais skulle ha bytt religion var för Napoleon både motbjudande och under hans egen och hela familjens värdighet. Dessutom hade han inte ansett den politiska vinningen av en Bonaparte på den svenska tronen vara tillräckligt stor för att motivera en sådan uppoffring.³⁹ Bernadotte hade emellertid sagt sig vara protestant,⁴⁰ och svenskarna hade efter långa förhandlingar i Paris alltså nöjt sig med denne i Frankrike rätt impopulära general. Bernadottes förmenta impopularitet i Frankrike förklarade

³⁶ ”[...] alors tout était fini, la Suède était tranquille”. B e r t r a n d, vol. III, s. 41, 53, 82.

³⁷ L a s C a s e s, vol. II, s. 1031, 7.8.1816.

³⁸ B e r t r a n d, vol. III, s. 32, 82.

³⁹ Eugène de Beauharnais var Napoleons styvson ur äktenskapet med Joséphine de Beauharnais (red. anm).

⁴⁰ B e r t r a n d, vol. III, s. 32.

Napoleon med dennes förbindelser med Manegen,⁴¹ och det var också just i Manegen som Sveriges generalkonsul Desaugiers hade lärt känna Bernadotte och sedan aktivt arbetat för marskalkens kandidatur, eftersom den troddes vinna uppskattning i Paris. Det var således inte, så som författaren till Bernadottes memoarer låter förstå, för att göra sig av med en populär rival som Napoleon hade accepterat svenskarnas val av Bernadotte. Svenskarna insåg emellertid också att valet av Bernadotte kunde orsaka det franska hovet problem i förhållande till Ryssland och hade varit noga med att erhålla Napoleons understöd i frågan.⁴²

Mera än så hade Napoleon inte blandat sig i eller försökt påverka det svenska kungavalet. När valet var gjort hade han emellertid givit det sin välsignelse. På S:t Helena beklagar han också att han kanske ändå innerst inne hade satt ett för högt värde på att se en fransk marskalk på Sveriges tron – en kvinna han själv hållit av som drottning och sin gudson som blivande kronprins. Å andra sidan frågar han sig om han, själv vald och utgången av folket, kunde motsätta sig ett annat folks fria val av tronföljare. Att, så som en del hade gjort, påstå att valet av Bernadotte skulle ha misshagat Napoleon, var sålunda helt befängt, eftersom svenskarna hade gjort detta val enbart för att behaga den franske kejsaren och eftersom Bernadotte själv inte skulle ha vågat acceptera erbjudandet utan Napoleons medgivande.⁴³ När Bernadotte sedan i sina memoarer försökte bevisa att han inte var skyldig Napoleon något överhuvudtaget och att den franske kejsaren hade varit fullständigt ointresserad av marskalkens upphöjelse till kungavärdigheten är det påståendet som Napoleon flera gånger, även om han alltså inte direkt hade försökt påverka det svenska kungavalet till Bernadottes fördel, såg sig föranledd att tillbakavisa. Bertrand är ett direkt eko av Napoleons ord när han summerar:

⁴¹ Bertrand, vol. III, s. 32, 82; Las Cases, vol. II, s. 1031, 7.8.1816; Napoléon Bonaparte, 'Notes sur l'ouvrage intitulé Mémoires pour servir à l'histoire de Charles XIV Jean, roi de Suède', *Mémoires pour servir à l'histoire de France sous Napoléon*, vol. I, s. 209–210, 220.

⁴² Bertrand, vol. II, s. 82; Napoléon Bonaparte, 'Notes sur l'ouvrage intitulé Mémoires pour servir à l'histoire de Charles XIV Jean, roi de Suède', *Mémoires pour servir à l'histoire de France sous Napoléon*, vol. I, s. 210.

⁴³ Las Cases, vol. II, s. 1031–1032, 7.8.1816; Napoléon Bonaparte, 'Notes sur l'ouvrage intitulé Mémoires pour servir à l'histoire de Charles XIV Jean, roi de Suède', *Mémoires pour servir à l'histoire de France sous Napoléon*, vol. I, s. 219–220. "He did not interfere or influence in any way his election by the Swedes" sammanfattar kapten Ussher Napoleons förklaringar i ämnet på vägen till exilen på Elba. Ussher, s. 103.

”Det anmärkningsvärda är att kejsaren gjorde allt för Bernadotte, emedan denne hade gift sig med Désirée Clary som varit kejsarens första kärlek.”⁴⁴ En känsla av obehag hade i varje fall lagt sig över hela affären, och knappt hade Bernadotte sökt sig norrut förrän han gick över till fiendens sida. ”Mycket riktigt”, kunde Napoleon bara i efterskott konstatera, ”var Bernadotte ormen vi närde vid vår barm.”⁴⁵

I S:t Helena-litteraturen går Napoleon inte närmare in på vilken politik han hade förväntat sig av eller hoppats på av den nye svenske kronprinsen, men han låter i Las Cases journal införa ett brev av den 18 november 1811, där han själv inför Bernadotte beskriver vilken fördel Sverige borde kunna dra av den politik den franske kejsaren definitivt hade slagit in på genom Berlindekretet 1806 (kontinentalsystemet). I brevet framhåller han att den engelska handelspolitiken till och med kunde uppfattas som skadligare för Sverige än för exempelvis Frankrike, emedan svenskarnas handel var mera beroende av sjöfart. I ett brev till sin bror Louis samma år, vilket Las Cases också inför, konstaterar Napoleon också att en blockad av engelsk handel med kontinenten efter misslyckandet med det nordliga neutralitetsförbundet 1801 var det enda verkliga alternativet för att förmå öriket att ingå fred och öppna världshaven igen för allmän handel. En ny maritim konfederation mellan Ryssland, Sverige, Frankrike och Spanien såg han som omöjlig på grund av avstånden och de motstridiga intressena i frågan. Om Sverige insåg sitt eget bästa, iakttog den franska handelspolitiken och jagade iväg engelska smugglare från exempelvis Göteborg, lockade Napoleon med att stå som garant för Sveriges resterande kontinental besittningar, samt med en handel mellan Sverige och Frankrike baserad på kolonialvaror i utbyte mot svenskt järn.⁴⁶ Rörande Sveriges beroende av handeln var Bernadotte för övrigt helt överens med Napoleon, men han beskyller i ett brev av den 23 mars 1813 (se nedan) däremot den franska politiken för att undergräva Sveriges framtid genom att försöka förhindra just de handelsrelationer på vilka rikets existens baserade sig.⁴⁷

⁴⁴ ”Le fort est que l'Empereur a tout fait pour Bernadotte, parce qu'il avait épousé Désirée Clary qui avait été la première inclination de l'Empereur.” B e r t r a n d, vol. III, s. 31–32, 41.

⁴⁵ ”En effet, Bernadotte a été le serpent nourri dans notre sein.” L a s C a s e s, vol. II, s. 1032, 7.8.1816.

⁴⁶ L a s C a s e s, vol. II, s. 1035–1036, 7.8.1816, s. 1287, 24.9.1816.

⁴⁷ N a p o l é o n B o n a p a r t e, Notes sur l'ouvrage intitulé Mémoires pour servir à l'histoire de Charles XIV Jean, roi de Suède, *Mémoires pour servir à l'histoire de France sous Napoléon*, vol. I, s. 356–358.

Till sin stora förvåning hade i varje fall svenskarna sedan fått se den nye kronprinsen inta en högst negativ attityd till sin tidigare härskare och driva en utrikespolitik som obönhörligt förde deras fosterland mot en direkt brytning med det franska kejsardömet, vars stöd man ursprungligen hade sökt. Bernadottes utrikespolitiska linjeval, som tog sig uttryck i Åboöverenskommelsen med Alexander I år 1812 och i den svensk-engelska offensiva och defensiva alliansen slutet i Stockholm 1813, tillskrev Napoleon å sin sida Bernadottes rädsla för att England och Ryssland inte skulle acceptera hans nya ställning och tvinga bort honom från den svenska tronen. ”Den som övertygade svenskarna att vända sig mot mig”, förklarade han för Bertrand, ”var Bernadotte... Det som övertygade Bernadotte om detta märkvärdiga beteende var att han fruktade att England och Ryssland skulle jaga bort honom från Sverige, i stället för att han skulle ha litat på mig, fastän han visste att vad jag än gjorde så skulle jag inte jaga iväg honom från tronen och att hur han än höjde rösten skulle Désirée, Julie eller hans son Oscar reda upp allting, om han sände dem till mig.” Så det första valet Bernadotte gjorde var att ge upp tanken på Finland, som han ansåg sig aldrig kunna återta, och i stället rikta sin uppmärksamhet mot Norge, vilket enligt Napoleon kunde ses som ett lyckokast för det svenska riket.⁴⁸ Tyvärr går Napoleon inte vidare in på varför han ansåg Bernadottes val att blicka västerut som en välsignelse för det svenska riket, men emedan han såg finländarnas naturliga hemvist ligga i det ryska riket⁴⁹ kan man anta att han såg detta som en naturlig lösning på den flera sekler långa maktkampen mellan Ryssland och Sverige om de finska områdena. Själv hade Napoleon emellertid inte, framhöll han, kunnat anta Bernadottes erbjudande att köpa svenskarnas vänskap med Norge som pris. ”Jag köper inte en opålitlig allierad till priset av en trogen vän”, hade han bara kort konstaterat när Bernadotte från Stockhom hade försökt köpslå med Paris om geografin uppe i norr.⁵⁰ Frankrike, underströk Napoleon i S:t Helena-

⁴⁸ ”Celui qui détermina les Suédois contre moi, c'est Bernadotte... Ce qui détermina Bernadotte à cette étrange conduite, c'est qu'il craignait que l'Angleterre et la Russie ne le chassassent de la Suède, au lieu qu'il comptait sur moi, qu'il savait que, quelque chose que je fis, je ne le chasserais pas de son trône ; que quelque ton qu'il pût avoir, en envoyant vers moi Désirée, ou Julie ou son fils Oscar, ils arrangeraient tout cela.” Bertrand, vol. III, s. 76–77, 82–83.

⁴⁹ Bertrand, vol. I, s. 99.

⁵⁰ ”Je n'achèterai point un allié douteux aux dépens d'un ami fidèle.” Napoléon Bonaparte, 'Notes sur l'ouvrage intitulé Mémoires pour servir à l'histoire de Charles XIV Jean, roi de Suède', *Mémoires pour servir à l'histoire de France sous Napoléon*, vol. I, s. 221.

litteraturen, hade nämligen alltid kunnat räkna med danskarnas vänskap,⁵¹ och med facit i hand kunde han bara konstatera: ”Den verkliga kungen i min politik, Frankrikes sanna intressens [kung], var kungen av Danmark, eftersom jag skulle ha kunnat styra Sverige genom min blotta kontakt med de danska provinserna.”⁵²

I sina betraktelser över den svenska förlusten av Finland 1809 såg Napoleon Gustav IV Adolfs galenskap som den direkta orsaken till den olösliga konflikten med Alexander I vilken resulterade i förlusten av halva riket och kungens avsättning. Men förutom kungens mentala kapacitet underkände han även den svenska politikens ständiga beroende av utländska mutor, vilket gick mycket längre tillbaka än till Gustav IV Adolfs tid, samt den oförsiktighet som svenskarna i största allmänhet hade visat. Anklagelsen, som Bernadotte fört fram i ett brev den 23 mars 1813, att Napoleon själv enligt hela det svenska folket bar skulden till splittringen av det svenska riket, kommenterar han på S:t Helena inte närmare, förutom att han stämplar brevet i fråga som en smådeskrift som han aldrig mottagit.⁵³

Om sedan Bernadotte hade insett det kloka i att avstå från att försöka återta Finland hade han, enligt Napoleons bedömning, däremot missat den gyllene chans han i Åbo hade haft att garantera den nya politiska och geografiska situationen uppe i norr. I stället för att försöka återfå Åland, vilket Bernadotte i samma, enligt Napoleon förfalskade, brev anklagar Napoleon för att om ej ha motarbetat så åtminstone ej heller ha underlättat, borde Bernadotte ha koncentrerat sig på att försöka åstadkomma ett äktenskap mellan sin son Oscar och en rysk prinsessa. Med tanke på de stora tjänster Bernadotte gjorde Alexander I i Åbo var det enligt Napoleon möjligt att Bernadotte kunde räkna med den ryske tsarens eviga vänskap. Napoleon går till och med så långt att han hävdar att Bernadotte i Åbo räddade hela det ryska riket genom att för Alexander I frigöra ”*l’armée de Finlande*” som 1812 kunde operera på Napoleons högra flank. Bertrand håller med honom och konstaterar:

⁵¹ Napoléon Bonaparte, ’Politique du directoire’, *Mémoires pour servir à l’histoire de France sous Napoléon*, vol. VI, s. 147.

⁵² ”*Le vrai roi de ma politique, celui des vrais intérêts de la France, c’était le roi de Danemark, parce que j’eusse alors gouverné la Suède par mon simple contact avec les provinces danoises.*” La s Cases, vol. II, s. 1031, 7.8.1816.

⁵³ Bertrand, vol. III, s. 53, Napoléon Bonaparte, ’Notes sur l’ouvrage intitulé *Mémoires pour servir à l’histoire de Charles XIV Jean, roi de Suède*’, *Mémoires pour servir à l’histoire de France sous Napoléon*, vol. I, s. 354.

”Om Åbomötet inte hade ägt rum hade kejsaren [Napoleon] varit en verklig segrare.” Men för att garantera den svenska tronen i Bernadottes händer även i framtiden borde Karl XIV Johan, enligt Napoleons bedömning, i Åbo ha satsat på en familjeförbindelse med S:t Petersburg och därtill krävt ett furstendöme för sin son.⁵⁴

Till denna rätt objektiva analys av Bernadottes utrikespolitiska linjeval som Napoleon gör rätt sent under sin tid i fångenskapen,⁵⁵ får vi en tidig kontrast när han i samtal med Las Cases i augusti och november 1816 med bitterhet ser tillbaka på Bernadottes roll i krigen 1812–1814. Genom att informera fienden om Frankrikes politik och militära taktik hade Bernadotte öppnat vägen för honom in i sitt gamla hemland, och Bernadottes förklaring att han såsom svensk tronföljare i första hand måste tänka på svenska intressen, avfärdar Napoleon med förakt: ”Då man tar sig en hustru, avsäger man sig inte sin mor, än mindre är man skyldig att sticka henne i bröstet och slita sönder hennes inälvor.”⁵⁶ ”När man tager sig hustru, är man derföre icke skyldig att afsäga sig ömheten för sin mor”, förmildrar den svenska översättaren (1823) något Napoleons bittra utfall. I en fotnot garderar sig därtill den svenska utgivaren av Las Cases journal med att konstatera att tiden och historien så har rättfärdigat ”det höga föremål” för Napoleons klagan att han inte ser det som motiverat att undanhålla den svenska läsekretsen detta ”utbrott af den fordna allherrskares förtrytelse och harm”.⁵⁷ När Bernadotte i sina händer, fortsätter emellertid Napoleon medan den svenska utgivaren nu väljer att tuga, hade haft världens öde, när han kunde ha gått mot S:t Petersburg och återupprättat sitt nya hemlands ära och makt genom att återta Finland och därmed bevisat att han var den gode svensk han påstod sig vara, då hade han givit efter för personlig förtrytelse och omdömeslös fåfånga. ”Det började gå runt i huvudet på honom, den gamle jakobinen, då han märkte att han var eftertraktad, prisad av legitima [prinsar], då han fann sig öga mot öga med

⁵⁴ ”L’entrevue d’Abo n’aurait pas eu lieu que l’Empereur eut été véritablement victorieux.” Bertrand, vol. I, s. 239, vol. II, s. 261–262, vol. III, s. 41,76; Gourgaud, vol. II, s. 268.

⁵⁵ Louis-Étienne Saint-Denis dit Ali, *Souvenirs de mameluck Ali sur l’empereur Napoléon* (Paris 1926), s. 253.

⁵⁶ ”Pour prendre femme, on ne renonce point à sa mère, encore moins est-on tenu à lui percer le sein et à lui déchirer les entrailles.” Las Cases, vol. II, s. 1032, 7.8.1816.

⁵⁷ Las Cases, *Dagbok öfver Napoleons enskilda lefnad och samtal med sina Generaler på S:t Helena* (Stockholm 1823), vol. V, s. 157–158.

en kejsare över hela Ryssland, som inte besparade honom något smicker. Man har försäkrat att det då även insinuerades honom att han skulle kunna göra anspråk på en av hans [kejsarens] systrar om han skilde sig från sin hustru; och från ett annat håll skrev en fransk furste till honom att han med förnöjelse konstaterade att Béarn låg i de båda husens vaggla. Bernadotte! Hans hus!” Så hade den ”gamle jakobinen” på fåfångans altare offrat sitt nya hemland liksom sitt gamla, sin egen ära och folkens framtid.⁵⁸

Ett intressant faktum är att Napoleon däremot nästan inte överhuvudtaget uppmärksammar Bernadottes eventuella ambitioner visavi den franska tronen. I det ovan refererade samtalet av den 7 augusti 1816 lät han emellertid förstå att en orsak till att Bernadotte eventuellt ångrade att han vänt sina vapen emot fäderneslandet var att han för sent hade insett att han därmed hade bränt sina broar till den franska opinionen, ”ty man vet inte, med hans förblindelse, till vilka drömmar hans inbilskhet och fåfänga hade kunnat föra honom.”⁵⁹

Om valet av en för svenskarna okänd fransk general utan förtjänster inte gav det utrikespolitiska resultat de hade tänkt sig, så trodde Napoleon emellertid inte att svenskarna speciellt länge skulle behöva leva med sitt absurda beslut. Såsom den ende parvenyn på en kunglig tron i ett Europa som enligt segermakterna åter skulle byggas på legitimitetens principer skulle enligt Napoleon Bernadotte inte någonsin komma att regera i Sverige – ”han vore ett för farligt exempel!” Istället såg han det som sannolikt att något svenskt adelsparti med hjälp av det danska hovet, som avskydde Bernadotte, och om ej före så efter Alexander I:s död även med stöd av det ryska hovet, krävde en legitim härskare i Sverige. Egentligen var det för tillfället, konstaterade han, bara Castlereaghs bakvända politik och Alexander I:s tacksamhet som höll Bernadotte kvar i det svenska kungahuset.⁶⁰ Och om stormakterna mot för-

⁵⁸ ”La tête lui a tourné, à lui, ancien Jacobin, de se voir recherché, encensé par des légitimes; de se trouver face à face, en conférence de politique et d’amitié avec un empereur de toutes les Russies, qui ne lui épargnait aucunes cajoleries. On assure qu’il lui fut même insinué alors qu’il pouvait prétendre à une de ses sœurs en divorçant d’avec sa femme; et, d’un autre côté, un prince français lui écrivait qu’il se plaisait à remarquer que le Béarn était dans le berceau de leurs deux maisons! Bernadotte! Sa maison!” *Las Cases*, vol. II, s. 1087, 13.8.1816, s. 1467, 11.11.1816.

⁵⁹ ”...car on ne sait pas, dans son aveuglement, à quels rêves n’auront pas pu le porter sa présomption et sa vanité.” *Las Cases*, vol. II, s. 1032, 7.8.1816; jfr s. 1049, 12.8.1816.

⁶⁰ ”Il serait d’un trop dangereux exemple!” *Bertrand*, vol. I, s. 239, vol. II, s. 261–262, vol. III, s. 41–42, 54; *Las Cases*, vol. II, s. 1467, 11.11.1816, s. 1510, 16.11.1816. Napoleon verkar inte ha varit underrättad om, eller så valde han att bortse ifrån, att Bernadotte *de facto* intog den svenska tronen 1818.

modan skulle välja att låta honom sitta kvar i Sverige skulle nog Bernadotte själv, misstänkte Napoleon, göra sin kungliga karriär kort. ”Bernadotte har inget huvud, det är en riktig gascognare; han kommer inte att hållas där han är, hans tur att avlägsna sig skall också komma.”⁶¹

Man kan emellertid också i Napoleons samtal och memoarer utläsa, förutom en mera objektiv syn på Bernadottes i Sverige förda utrikespolitik, en mera försonlig syn på Bernadottes direkta relationer till Napoleon själv. Exempelvis den 28 januari 1818 konstaterar Napoleon när O'Meara för in samtalet på Bernadotte att denne egentligen inte hade förrätt honom, utan att han bara, utan löften till Napoleon, hade handlat i Sveriges intresse. Varken Bernadotte eller Napoleons andra besvikelse Murat hade, trodde han, önskat se honom förlora den franska tronen – ”de önskade att förminska min magt, men icke att helt och hållet komma mig på fall”.⁶² Samma sak framhåller Napoleon i ett samtal med Bertrand i januari 1819, när han säger sig tro att Bernadotte inte hade räknat med att hans förehavanden skulle leda till Napoleons fall, utan bara hade önskat begränsa Frankrikes maktsfär till områdena väster om Rhen.⁶³ Därtill hade Bernadotte, efter att av rädsla ha allierat sig med England och Ryssland, inte förklarat sig vara emot Napoleon förrän han ansåg denne redan vara förlorad, alltså efter slaget vid Lützen, och han själv inte längre hade något att riskera.⁶⁴

I olika samtal påminner sig Napoleon även de tider då han nära hade samarbetat med Bernadotte. Exempelvis var det Bernadotte som till Paris 1797 hade fått föra och för direktoriet presentera fanorna, som hade tagits i Venise, Rivoli och på tysk mark av ärkehertig Karls arméer.⁶⁵ I samband med misslyckandet vid ambassaden i Wien (se ovan) hade Bernadotte också bekräftat Napoleons bedömning av läget, och Napoleon konstaterade för Gourgaud att generalen hade utvecklats mycket med tiden.⁶⁶ Vid ovannämnda besök i Paris hade Bernadotte, framhåller Napoleon för Antommarchi, även genom ett tal i Manegen bidragit mycket till att omintetgöra den komplott mot

⁶¹ ”Bernadotte n'a pas de tête, c'est un vrai Gascon, il ne restera pas là où il est, son tour de s'en aller viendra aussi.” Gourgaud, vol. I, s. 57.

⁶² O'Meara, vol. II, s. 315.

⁶³ Bertrand, vol. II, s. 261, vol. III, s. 83.

⁶⁴ Bertrand, vol. II, s. 261, vol. III, s. 77, 83.

⁶⁵ Napoléon Bonaparte, 'Venise', *Mémoires pour servir à l'histoire de France sous Napoléon*, vol. IV, s. 155.

⁶⁶ Gourgaud, vol. II, s. 174.

republiken som den monarkistiska Clichyklubben vid tiden planerade.⁶⁷ När sedan Antommarchi läser ett brev av Bernadotte, där denne redogör för sitt tal i Manegen rinner emellertid sinnet på Napoleon igen, och den svenska översättaren väljer åter att utelämna Napoleons syrliga kommentar rörande Bernadottes förehavanden. Tydligt för att sätta skräck i rojalister och emigranter hade Bernadotte förklarat att de republikanska trupperna vilken dag som helst kunde underkuva hela Europa om så önskades. ”Underkuva Europa! Det skulle just passa honom! Slav i salongen, upprorisk i antichambret; han intrigerade, talade, talade; det är den minst rakryggige man jag känner... Hedern var hos honom det samma som prydheden hos kvinnorna. En fluga, en struntsak satte den i uppror.”⁶⁸ I tiden hade emellertid Napoleon alltså gjort sitt bästa för att samarbetet dem emellan skulle fungera, och han påminde sig att han i samband med komplotten mot honom själv som Moreau, Pichegru och Georges Cadoual planerade år 1804, och som Bernadotte enligt Napoleon var inblandad i, hade låtit införskaffa Moreaus hus vid rue d’Anjou och donerat det åt Bernadotte.⁶⁹ När sedan Bernadotte valdes till kronprins av Sverige, hade Napoleon lånat flera miljoner francs ur sin egen kassa för att den franske marskalken i Stockholm skulle kunna uppträda som det anstod hans nya ställning.⁷⁰ För bland andra Bertrand framhöll Napoleon också att han ansåg att det var Madame de Staël som i tiden hade fört Bernadotte på avvägar, vägar som ledde till Manegen, till republikanska idéer och slutligen till en evig konflikt med Napoleon själv.⁷¹

Alla Napoleons försök hade, kunde han i efterskott konstatera, emellertid varit förgäves och man kan väl summera hans inställning till den svenske kronprinsen genom hans egna ord till Las Cases den 10 maj och den 2 september 1816, då han anmärker: ”Till råga på all smärta är det en fransman,

⁶⁷ Antommarchi, vol. I, s. 181.

⁶⁸ ”Asservir l’Europe! Le voilà bien! esclave au salon, frondeur dans l’antichambre; il intriguait, parlait, parlait; c’est l’homme le moins droit que je connaisse... L’honneur était chez lui ce qu’est la pudeur chez les femmes. Une mouche, un rien le mettait en alarmes.” Antommarchi, vol. I, s. 182.

⁶⁹ Napoléon Bonaparte, *Lettres du Cap de Bonne-Espérance, Recueil de pièces authentiques sur le captif de Sainte-Hélène* (Paris 1821–1825), s. 419.

⁷⁰ Napoléon Bonaparte, ”Notes sur l’ouvrage intitulé Mémoires pour servir à l’histoire de Charles XIV Jean, roi de Suède”, *Mémoires pour servir à l’histoire de France sous Napoléon*, vol. I, s. 220.

⁷¹ Bertrand, vol. II, s. 330, Antommarchi, vol. I, s. 182, Montholon, vol. I, s. 349–350.

en man som det franska blodet givit en krona, ett Frankrikes dibarn, som ger oss nådastöten. Store Gud! B... är ett av mina misstag⁷² eller då han i samtal med Bertrand slår fast att Bernadotte aldrig borde ha blivit något mer än en fransk marskalk.⁷³ Med detta dock inte sagt att Napoleon värderade det svenska statsöverhuvudet högre än en marskalk av Frankrike. ”En marskalk av Frankrike”, menade han tvärtom, ”var väl värd en kung av Sverige”, och han slår fast: ”aldrig har Frankrike lämnat försteg åt Sverige”.⁷⁴

Napoleons åsikter om det samtida svenska kungahuset, med Bernadotte som central person, får man också ta del av i några av hans sista samtal med Bertrand rörande sitt testamente, där han diskuterar sin familjs framtid och vilken politik den borde följa. I sin allmänna avsky för de europeiska kungahusen fördömer han helt brodern Luciens företag att 1818 gifta sin dotter från sitt första äktenskap, Christine-Egypta med greve Arvid Posse. Hans brorsdöttrar kunde, konstaterade han, eventuellt ”tvätta Påvens fötter” (*”laver les pieds du Pape”*) men absolut inte den svenska drottningens eller någon annans heller för den delen. Eller som han senare uttrycker sin åsikt i ett annat samtal med Bertrand om sitt testamente den 24 april 1821: ”Hon (hans familj) kan kyssa Påven i röven, det är inte att kyssa någon eller någons familj i röven; men hon kan inte kyssa kungen av Enland, Sverige eller Neapel i röven.”⁷⁵ Redan år 1820 hade Napoleon för övrigt konstaterat att den bonaparteska familjen inte hade någon som helst nytta av det ”svenska äktenskapet” och vice versa: ”Kungen av Sverige tror kanske att han är skyldig att ta Luciens dotter till sitt palats. Det vore illa för honom, det skulle inte vara någon heder för min familj.”⁷⁶

⁷² ”Pour comble de douleur, c'est un Français, un homme à qui le sang français a procuré une couronne, un nourrisson de la France, qui nous porte le coup de grâce. Grand Dieu!... B... est une des mes erreurs.” *Las Cases*, vol. I, s. 629, 10.5.1816, s. 1171, 2.9.1816.

⁷³ *Bertrand*, vol. II, s. 200.

⁷⁴ ”Un maréchal de France valait un roi de Suède [...] jamais la France n'a cédé le pas à la Suède.” *Montholon*, vol. II s. 431, *Gourgaud*, vol. II, s. 344, *Bertrand*, vol. II, s. 46, 224.

⁷⁵ ”Elle (sa famille) peut baiser le cul du Pape, ce n'est baiser le cul de personne ni d'aucune famille; mais elle ne peut baiser le cul du roi d'Angleterre, de Suède ou de Naples.” *Bertrand*, 'Dernières conversations de Sainte-Hélène', *Revue des deux Mondes*, vol. 48 (1928), s. 859; *Montholon*, vol. II, s. 536; *Bertrand*, vol. III, s. 160.

⁷⁶ ”Le Roi de Suède croira peut-être devoir prendre la fille de Lucien pour son palais. Ce serait mauvais pour lui, ce ne serait pas un honneur pour ma famille.” *Bertrand*, vol. II, s. 420.

*

Redan före sitt makttillträde hade Napoleon i motsats till direktoriet, låter han i sina memoarer förstå, insett värdet av en nordlig dimension i den franska utrikespolitiken. I samband med de nordliga makternas neutralitetsförbund 1800–1801 hade han således aktivt stött tsar Paul I:s politik på haven och ett franskt protektorat från Baltikum till Rhen hade stundtals hägrat för hans ögon.⁷⁷ Det franska samarbetet med Ryssland hade emellertid efter mordet på Paul I, denna ”rysliga händelse” vars huvudaktörer Napoleon fann i London,⁷⁸ fått ett abrupt slut. Efter Alexander I:s makttillträde hade Napoleon sett Sveriges historiska roll som en barriär mot Ryssland i Östersjön som allt mera framträdande.⁷⁹

Valet av Bernadotte till svensk tronföljare kunde onekligen ha öppnat nya möjligheter för Frankrike att dominera Östersjön och stänga det för både engelskt och ryskt inflytande. Genom att inte aktivt ha arbetat för den bernadotteska kandidaturen, eventuellt av hänsyn till Alexander I och banden knutna i Tilsit, hade Napoleon emellertid givit den franske marskalken fria händer uppe i norr och denne hade i sitt nya hemland valt sina egna vägar. I Åbo 1812 hade Bernadotte genom att ge upp Finland och i stället blicka västerut löst en gammal konflikt mellan Ryssland och Sverige. Det gamla svenska kungahusets samarbete med England hade han sedan 1813 fördjupat genom en allians med London. Därmed kan man konstatera att den nye tronarvingen i stort sett hade fortsatt Gustav IV Adolfs politik i förhållande till England, medan han i förhållande till Ryssland hade gjort en helomvändning. Som pris för den ryska vänskapen avstod han från Finland men i gengäld erhöll han Norge. Tanken på att byta åtminstone en del av den östra rikshalvan mot en annan i väster var emellertid inte ny, utan kan föras tillbaka åtminstone till Sveriges maktpolitiska strävanden i början av 1700-talet, då stormakten gick mot sin upplösning. Hur skulle då Gustav IV Adolf, eller dennes son, som Napoleon tycks ha ansett vara det bästa alternativet för Sverige efter statskuppen 1809,

⁷⁷ Napoléon Bonaparte, 'Situation politique de l'Europe en 1798', *Mémoires pour servir à l'histoire de France sous Napoléon*, vol. VI, s. 23–24, O' Meara, vol. I, s. 330.

⁷⁸ Napoléon Bonaparte, 'Neutraliteten', *Napoleons Memoirer. Anteckningar till Frankrikes historia under Napoleons regering*, vol. II, s. 136–143, Bertrand, vol. II, s. 292.

⁷⁹ Bertrand, vol. I, s. 208–209, vol. III, s. 82.

ha ställt sig, om han liksom Bernadotte av Alexander I hade fått ett erbjudande om gemensam front mot Napoleons Frankrike med Norge som tack?⁸⁰ Hade utvecklingen i norr varit så mycket annorlunda om svenskarna hade valt att följa Napoleons råd att inte byta dynasti, ”alltid en stor affär”?⁸¹ Sedan kan man naturligtvis också fråga sig om bytet av dynasti blev en för Napoleon speciellt ”stor affär”, när alternativet till gustavianerna, vilkas avsättning han inte hade desto större orsak att beklaga, var just Bernadotte.

Man kan slutligen notera att den framstående napoleonforskaren *Jean Tulard* i sin *Dictionnaire Napoléon* inleder artikeln ”Bernadotte” med följande betraktelse: ”Ett märkvärdigt öde för denne motståndare till Brumairekuppen, denne man som överöstes med ynnestbevis av Bonaparte och som var en medelmåttig strateg, en besvikelse vid Jena, Eylau och Wagram, och ändå upphöjd till marskalk, denne republikanske general som blev kung av Sverige, denne försiktige politiker som intog förrädarens roll, vid sidan av Talleyrand och Fouché, i hjältedikten om Napoleon!”⁸² Hur mycket, kan man fråga sig, har Napoleons i mörka färger tecknade bild av rivalen Bernadotte påverkat den franska forskningen kring den napoleonska eran?

⁸⁰ Enligt en del källor skall Alexander I ha lockat med den franska tronen för Bernadotte, en intrig man emellertid inte lyckades genomföra varför Bernadotte i överenskommelsen i Kiel istället tillerkändes Norge. *Jean Tulard, Dictionnaire Napoléon* (Paris 1999), vol. I, s. 209.

⁸¹ ”*toujours une grande affaire*”, *Bertrand*, vol. III, s. 82.

⁸² ”*Singulier destin que celui de cet adversaire du coup d'Etat de Brumaire que Bonaparte combla de faveurs, de ce médiocre stratège, décevant à Iéna, Eylau et Wagram, et pourtant promu maréchal, de ce général républicain qui devint roi de Suède, de ce politique prudent qui prit figure de traître, à côté de Talleyrand et de Fouché, dans l'épopée napoléonienne.*” *Tulard*, vol. I, s. 209.

Anders Johan Sjögren

En finskhetens väckare?

PÄIVI RONIMUS-POUKKA

Uppkomsten av storfurstendömet Finland vid Fredrikshamnshfreden år 1809 inledde utvecklingen mot det Finland vi idag lever i. Samtidigt märktes influenser från romantikens idévärld i form av ett intresse för språk, historia och litteratur som odlades av en liten bildad krets och i praktiken tog sig uttryck i insamlande och utgivning av folkdiktning. Också det hos regeringen i S:t Petersburg på 1810-talet vaknade intresset för forskning kring finska språket och med finnarna besläktade folk skall ses som en del av denna lojaliseringspolitik.¹

Till denna brytningstid, som var avgörande för uppkomsten av vår nationella identitet, hör språkvetaren och forskningsresanden Anders Johan Sjögrens exceptionella karriär från representant för det finskspråkiga läroståndet till "akademiker i finskättade och kaukasiska folkstammars språk och etnografi" vid ryska vetenskapsakademien. Sjögrens karriär var ett bevis på seghet och fördomsfrihet samt anpassning till det ryska samhället under en tid då den petersburgska "vägen" blev ett beaktansvärt alternativ för finländska vetenskapsmän. Man vet dock att den av Sjögren utstakade vägen aldrig blev vedertagen bland de lärda i Finland och att han sålunda som banbrytare förblev en kuriositet. På detta invercade för sin del även det ryska samhällets exklusivitet och det mångfasetterade gunstlingssystem som där rådde och som även utsträckte sig till vetenskapen. Den vaknande nationalitetskänslan och den ambivalenta inställningen till karriärmöjlig-

¹ Matti Klinge, *Keisarin Suomi* (Espoo 1997), s. 36–42; Lauri Honko, 'Kansalisten juurien löytäminen', Päiviö Tommila (toim.), *Suomen kulttuurihistoria 2* (Porvoo 1980), s. 42–45.

heterna i Ryssland, som ”Helsingforsromantikens” generation inom den bildade klassen hyste, skapade ett tydligt mentalt hinder för utnyttjande av denna riktning.²

Vem var då Anders Johan Sjögren och vilken var hans betydelse som väckare av finskheten? Var han en storman som i historieskrivningen hamnat i skuggan av sina mera berömda landsmän, språk- och folkdiktsforskaren Elias Lönnrot och den första professorn i finska språket Matthias Alexander Castren, vilket bl.a. Michael Branch påstått i sina undersökningar?

En skomakarson på bildningens väg

Anders Johan Sjögren föddes den 8 maj 1794 i Itis socken i sydöstra Finland nära den dåtida riksgränsen. Han var enda överlevande barnet i en hantverkarfamilj. Fadern Mikko Juhonpoika (Michael Johansson) hade gått i skomakarlära i Lovisa och återvänt därifrån till sina faders jord i Sitikkala i Itis och erhållit skomakarrättigheter år 1784. Vid samma tid tog han släktnamnet Sjögren, som motsvarade hans hantverkarstatus. Släkten är på moderns sida mera höljd i dunkel än faderns släkt. Den första uppgiften om moderns släkt kommer från östligaste Nyland, från Artsjö där en trumslagare vid namn Nils Hogen i livkompaniet vid Tavastehus infanteriregemente omnämns. Denne Nils Hogen var född år 1701 i Stockholm. Efter att han ingått äktenskap med dottern till klockaren i Itis fick de sonen Aaron, som fungerade som smed i Itis kyrkby och var Anders Johans morfar. Sjögren var således av hantverkarläkt på både fäderne och möderne.³

Familjen kan anses ha varit förhållandevis välbärgad mot bakgrund av den tidens allmänna utkomstnivå på landsbygden. Den behövde t.ex. inte lida brist på mat. Sjögren har själv velat understryka sina föräldrars fattigdom, vilken föranledde en mindervärdeskänsla hos honom gentemot sina studiekamrater. När kriget bröt ut år 1808 var Sjögren en av tio pojkar som tvingades stanna kvar i Lovisa medan de övriga pojkarnas föräldrar förde sina barn i säkerhet ut på landsbygden. Som orsak nämner han sina föräldrars fattigdom

² Päivi Ronimus, *Klientistä patroniksi – Anders Johan Sjögrenin wakehtiys verkostojen Pietarista 1820–1838*. Avhandling *pro gradu* i Finlands historia (Tampere 2000). Med ambivalent inställning avser jag å ena sidan t.ex. anammandet av den officiella nationalitetsläran (ortodoxi, autokrati, nationalism) och å andra sidan förakt för de till S:t Petersburg resta lärda, bland vilka David Emmanuel Daniel Europaeus kan nämnas.

³ Ritva Kiimalainen-Stenberg, *A.J. Sjögren – iittiläinen* (Iitti 1993), s. 2–10.

och avlägset belägna boning. Vid gymnasiet i Borgå studerade i huvudsak söner till präster, officerare och städernas borgare.⁴

Den sociala skillnaden var emellertid inte så stor som man vanligen velat betona. Sjögren avvek från övriga elever närmast på grund av sitt modersmål, finskan, och sin lantliga bakgrund. Man kan förmoda att Sjögren beträffande sin familjebakgrund hörde till den välbärgade delen av landsbygdens befolkning, men i staden och särskilt i sitt lärosäte tillhörde han de fattigaste eleverna.

Hemmet var avgörande för Sjögrens utbildning. Båda föräldrarna var läskunniga, vilket ingalunda var vanligt vid den tiden. Modern lärde Sjögren läsa. Hembiblioteket bestod visserligen av blott en psalmbok och ungefär ett dussin andaktsböcker. Tack vare sin begåvning kunde Sjögren med bistånd av det lokala prästerskapet börja i elementarskolan i Lovisa, därifrån studiebanan förde honom till Borgå gymnasium och Akademin i Åbo.⁵

I elementarskolan i Lovisa började Sjögren regelbundet föra dagbok under rubriken "Allmänna Ephemerider". Dagboken är både till sin fysiska och innehållsmässiga omfattning unik. Den består av nära 8 000 sidor och innehåller uppgifter om vetenskapsakademins interna förhållanden och händelser, lönefrågor, omnämmandet av nya språkvetenskapliga, etnografiska och historievetenskapliga verk, vilka Sjögren regelbundet läste. Dagboken innehåller även detaljerade uppgifter om Sjögrens diet, hans hälsotillstånd, möten och tilldragelser. Därtill fungerade den under hans forskningsresor som en anteckningsbok där Sjögren införde språkvetenskapliga annotationer och folkdikter som han insamlat. Dagboken sträcker sig ända till hans dödsdag den 18 januari 1855.

Under sina år i Lovisa och Borgå gjorde Sjögren anteckningar om bl.a. kyrkliga kungörelser och händelser i naturen. Då han studerade sände föräldrarna honom matvaror (smör, ost) och även strumpor. Senare skämdes han för sitt enkla hem. Under årens lopp blev Sjögrens visiter i Itis allt mera sällsynta. Han kom inte längre nödvändigtvis hem ens till julen eller besökte prästgården vid kyrkan, som han brukat.⁶

⁴ Aulis J. Joki (toim.), *A.J. Sjögren: tutkijan tieni* (Helsinki 1955), s. 7; Liisa Anttila, *A.J. Sjögren – aikalaisemme menneisydestä* (Iitti 1993), s. 39.

⁵ Joki, s. 2–25; Elias Lönnrot, *Minnestäl öfver Akademikern Dr Anders Johan Sjögren* (Helsingfors 1855), s. 4–5.

⁶ Anders Johan Sjögren, *Allmänna Ephemerider 1806–1813*, Coll. 209, HUB.

Till Akademin i Åbo

Sjögren vann inträde till Akademin i Åbo år 1813. Akademiens andliga klimat hade småningsom nåtts av den litterära romantikens vindar, vilka kom från Tyskland via Sverige. De nya idéerna spred sig till universitetsvärlden, vars lärare och studenter hade möjlighet att genom ny litteratur, studieresor och personliga förbindelser få kännedom om de nya kulturströmningarna i Europa. Finlands andliga atmosfär präglades dock ännu länge av upplysningens nyhumanistiska strömningar. Universitetet blev ett centralt redskap för folkets fostran i den nya politiska situationen. Viktig var ”finskheten”, som stödjande sig på Ryssland utgjorde en motpol till ”svenskheten”.⁷

Sjögren var en av de mest centrala personerna inom den s.k. Åboromantiken tillsammans med bl.a. docenten i historia vid Akademin i Åbo, Adolf Ivar Arwidsson⁸ och studiekamraten Carl Axel Gottlund.⁹ Dessa tidiga romantiker förverkligade genom insamling och utgivning av folkdikter det ideella arvet efter Herder, enligt vilken språken var unika bevis på folkets forntid. Medlemmarna i de viborgska och österbottniska avdelningarna strävade speciellt aktivt att vinnlägga sig om det finska språket och den finska kulturen. Avdelningarna inrättade i sin tur läsekretsar.¹⁰ Sjögren hörde själv till viborgska avdelningen, och han besökte den inom avdelningen grundade litterära klubbens möten. Sjögren skriver den 6 november 1816 följande om klubbens grundande: ”Hos curatorn. Projectet till Nations Klubben för att läsa tidningar och afgöra Nationens angelägenheter gick igenom till ett beslut.”¹¹

⁷ Matti Klinge, ’Keisarillinen yliopisto’, Matti Klinge *et al.* (toim.), *Helsingin yliopisto 1640–1990*. Toinen osa: *Keisarillinen Aleksanterin yliopisto 1808–1917* (Helsinki 1990), s. 46–67.

⁸ Adolf Ivar Arwidsson (1791–1858) var historiker och författare. Han avskedades på grund av sina radikala synpunkter från Akademin i Åbo år 1822 och flyttade år 1823 till Stockholm där han fick anställning vid Kungliga biblioteket. År 1843 utnämndes han till bibliotekarie vid Kungliga biblioteket. Han skrev bl.a. under pseudonymen Pekka Kuoharinen flygblad om de politiska förhållandena i sitt fosterland.

⁹ Carl Axel Gottlund (1796–1875) var författare och lektor i finska språket vid Kejsarliga Alexanders universitetet. Han studerade i Uppsala och flyttade till sitt hemland år 1834.

¹⁰ Matti Klinge, *Ylioppilaskunnan historia. Ensimmäinen osa 1828–1852. Turun ajoista 1840-luvun aktivismiin* (Helsinki 1978), s. 18–37; Päiviö Tommila, ’Suomalaiskansallinen ja historiallinen identiteetti’, Päiviö Tommila (toim.), *Herää Suomi. Suomalaisuusliikkeen historia* (Kuopio 1989), s. 54–56.

¹¹ Sjögren, *Allmänna Ephemerider* 6.11.1816, Coll. 209, HUB.

Tidens andliga atmosfär avspeglas även i det löfte som Sjögren gav tillsammans med sin studiekamrat Abraham Poppius om insamling av folkdikter och folksagor, vilka senare skulle kunna utnyttjas vid undersökning av finnarnas forntid: ”Vi kommo öfverens och lofvade hvarandra med hand och mun att deruti följa Herders idee, att så mycket vi åtkomma, samla och uppsöka monumenter af våra förfäders espirit öfverhufvud, [i] detta må då ingå poesi eller hvad som helst, med ett ord, att vi uppsöka och samla allt, som vi kunna öfverkomma, folksagor och dylikt, som kan tjena till att på något sätt användas vid forskningen om våra förfäder.”¹²

Trots inriktningen på folkdiktning saknade Sjögren under sina första studieår en klar målsättning. Han studerade ämnen som intresserade honom över huvud och anslog mycken tid för studium av tyskspråkig litteratur.¹³ Man kan också anta att studentlivet intresserade Sjögren till den grad att det blev mindre tid för egentliga studier. Studenterna hängav sig åt fotvandringar, alkohol, dobbel och diskussioner. Sjögren uttrycker i sin dagbok ofta en oro för att han fått smak för starka drycker.¹⁴ Däremot deltog han knappast alls i det egentliga sällskapslivet. Dessutom tvingades han, liksom många andra samtida, att förtjäna sitt levebröd som informator samt genom att ge privatundervisning.¹⁵

Åren 1816 och 1817 företog Sjögren två resor till sin skolkamrat Arvid Stråhlman i Gubanitsa i Ingermanland. På sin första resa gjorde Sjögren anteckningar om språk, seder och nya intryck i allmänhet. Monrepos utanför Viborg och särskilt S:t Petersburg gjorde ett stort intryck på honom. I sin dagbok beskriver Sjögren entusiastiskt platser som han sett. Anmärkningsvärt för hans senare karriär var att han på sin andra resa genom den tidigare studiekamraten Eric Finner blev bekant med pastor Anders Johan Hipping, som verkade som lärare vid guvernementgymnasiet i S:t Petersburg. Historia och språkkunskap utgjorde gemensamma intressen för Hipping och Sjögren.¹⁶ I sin självbiografi har Sjögren betonat dessa resors betydelse för

¹² Sjögren, *Allmänna Ephemerider* 20.4.1814, Coll. 209, HUB.

¹³ Sjögren, *Allmänna Ephemerider* 1813–1816, Coll. 209, HUB.

¹⁴ Sjögren, *Allmänna Ephemerider* 6.4.1815 och 26.6.1816, Coll. 209, HUB.

¹⁵ Sjögren undervisade bl.a. Daniel Masalin och brodern till sin studiekamrat Germund Aminoff, se t.ex. Sjögren, *Allmänna Ephemerider* 4.2.1817, Coll. 209, HUB.

¹⁶ Om besöket se bl.a. Sjögren, *Allmänna Ephemerider* 9.7.1816, 21.7.1816 och 4.9.1817, Coll. 209, HUB.

sin studiemotivation. Sjögren avlade kandidatexamen den 21 maj 1819 och promoverades till magister den 28 juni samma år.¹⁷

Till S:t Petersburg

Efter avlagd examen flyttade Sjögren till S:t Petersburg. Tidpunkten var gynnsam: efter finska kriget hade för finländarna de karriärmöjligheter öppnats som ett stort imperium erbjöd. I bakgrunden fanns också andra skäl. Rysslands tidigare utrikesminister, greve Nikolaj Rumjantsev¹⁸ sökte på 1810-talet inom de finländska vetenskapsmännens krets en forskare som var villig att undersöka språk och historia i Rysslands östligaste delar. Sjögrens målsättning blev att övertyga inflytelserika personer och speciellt Rumjantsev om sin kompetens att genomföra en dylik forskningsresa. I S:t Petersburg kunde Sjögren också förkovra sina kunskaper i ryska språket, som var ett nödvändigt villkor för forskningsresan.

Forskningsresandet gynnades även av myndigheterna. Man ville kartlägga levnadsförhållanden, seder och språk bland olika icke-ryska folk i Ryssland, för att dessa folk lättare skulle kunna kontrolleras. Därtill hade forskningsresandet redan fr.o.m. 1700-talet utvecklats till en rysk vetenskap vid Kejsrerliga Ryska vetenskapsakademien.¹⁹

Pastor Anders Johan Hipping tog som sin uppgift att försöka ordna arbete åt Sjögren i S:t Petersburg. Redan tidigare hade han skrivit ett brev till Sjögren, i vilket han gav Sjögren rådet att denne ”[...] efter någon tids vistande härstädes kan göra sig personligen känd och legitimeras sig såsom skicklig till dylika undersökningsresor.”²⁰

Rådet följde den kutym enligt vilken det i Ryssland i allmänhet var möjligt att få en tjänst inom statens ämbetsmaskineri. Ifall en person inte själv var

¹⁷ Joki (toim.), s. 43–51.

¹⁸ Nikolaj Petrovitj Rumjantsev (1754–1826), statsman, som under finska kriget 1808–1809 fungerade som Rysslands utrikesminister och medverkade i fredslutet i Fredrikshamn 1809. Han var en ivrig gynnare av vetenskap och konst. Rumjantsev verkade som förläggare av många historiska verk och samlade på ryska historiska källor. Genom hans bibliotek fick Rysslands nationalbibliotek sin början.

¹⁹ Alpo Juntunen, ’Suurvallan vakiintumisen kausi’, Heikki Kirkinen (toim.), *Venäjäns historia*. Uudistettu laitos. (Helsinki 2002), 177–180; Cynthia Whittaker, *The Origins of Modern Russian Education: An Intellectual Biography of Count Sergei Uvarov, 1786–1855* (Illinois 1984), s. 182–183.

²⁰ Hipping till Sjögren 7.5.1819, Coll. 209, HUB.

född i rätt släkt eller gift sig till en sådan släkt, var alternativet att skaffa sig rekommendationer. Då måste man visa sig i sällskapskretsar, göra sig känd och vinna inflytelserika personers förtroende.²¹ Hipping hade själv uppnått sin position genom att skaffa sig rekommendationer. Han deltog aktivt i en multilateral historisk-litterär diskussionskrets och var bekant med inflytelserika personer som Rumjantsev.²²

Efter att ha gjort sig hemmastadd i S:t Petersburg började Sjögren systematiskt under Hippings ledning närma sig personer som enligt Hipping var viktiga för Sjögrens karriär och framför allt för förverkligandet av forskningsresan. Av betydelse för Sjögrens senare karriär var att han blev bekant med den tyskfödde akademikern vid ryska vetenskapsakademien Christian Frähn, vars specialområde vid vetenskapsakademien var de orientaliska folken. Orientalistiken stod under vetenskapsakademins ordförande, greve Sergejs Uvarovs²³ speciella beskydd.²⁴ Det var också betydelsefullt att Sjögren blev bekant med en författare vid namn Lobjko, som uppmuntrade honom att skriva en studie om det finska språket (*Über die Finnische Sprache und ihre Litteratur*).²⁵ Verket skrevs på tyska. Sjögren använde sig av tyskan även i sin senare forskning. Franskan, som var den ryska bildade klassens språk, samt ryskan, var däremot besvärliga för Sjögren. Sina brev skrev han i huvudsak på svenska och latin. Grunden för att kommunicera på svenska hade Sjögren fått redan i elementarskolan. Det outvecklade finska skriftspråket torde ha varit huvudorsaken till att Sjögren skrev på svenska.

²¹ ”Gunstens balett” var hörnstenen i kejsarens utnämningspolitik, vilken även upprätthöll kejsarens makt. Gunstlingarna formade nätverk, vilka konkurrerade om kejsarens ynnet och påverkade kejsardömet politik. Se Seppo Tiihonen, *Herruus. Osa 2: Ruotsi ja Venäjä* (Helsinki 1994), s. 263–265 och Osmo Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1917* (Helsinki 2004), s. 190–193.

²² Jarmo Niironen, *Suomalainen Pietari* (Vantaa 1999), s. 157–162.

²³ Sergej Semenovitj Uvarov (1786–1855), statsman. Åren 1818–1849 var han Vetenskapsakademins ordförande och åren 1833–1845 upplysnings-, d.v.s. undervisningsminister. Uvarov skapade den ”officiella nationalitetsläran”, som kunde sammanfattas i termerna ortodoxi (*pravoslavie*), autokrati (*samoderzhavie*), folklighet (*narodnost*) – den rättrogne enväldige tsarens ’samliv’ med sitt folk. Uvarov planerade redan på 1810-talet grundandet av en ”asiatisk akademi” i S:t Petersburg. Se Whittaker, s. 19–29.

²⁴ Sjögren, *Allmänna Ephemerider* 17.7.1820, Coll. 209, HUB.

²⁵ Sjögren, *Allmänna Ephemerider* 19.10.1820, Coll. 209, HUB.

Manuskriptet behagade greve Rumjantsev så mycket att han lät trycka det och skänkte Sjögren de överflödiga exemplaren. Sjögren delade ut sitt arbete till olika personer och gjorde sig på så sätt känd.²⁶

Pastor Hipping återvände snart till storfurstendömet Finland och Sjögren efterträdde honom som Rumjantsevs bibliotekarie.²⁷ Statssekreteraren för Finland Robert Henrik Rehbinder var däremot den som ombesörjde medlen för forskningsresan. Rehbinder hade låtit sig övertygas av Sjögrens resplan (antagligen tack vare den ovannämnda studien) och med hans stöd beviljade kejsar Alexander I ett stipendium på 3 000 rubel åt Sjögren för en forskningsresa till Lappland och norra Ryssland.²⁸

Resan, som gjordes med släde, kärra och till fots, tog nästan fem år (1824–1829). Den sträckte sig från Karelen och finska Lappland ända till Kolahalvön och de vepsiska områdena i Olonets. Rutten gick via Novgorod samt Nurmes, Strömsdal (fi. Juankoski) och Kajana i Finland till Kemi i Fjärrkarelen, Sodankylä och Utsjoki (där man vistades år 1826). Från Utsjoki färdades Sjögren till Kola och därifrån åter via Kemi i Fjärrkarelen till Arkangelsk. På sommaren 1826 erhöll Sjögren en två års förlängning på sin årliga finansiering om 3 000 rubel. Från Arkangelsk reste Sjögren till staden Olonets (fi. Aunus).²⁹

Sjögrens målsättning var att söka spår efter finska språket bland frändefolken. I Olonets identifierade Sjögren en dittills okänd stam och språk – vepserna och vepsiska språket. Mikko Korhonen anser att detta kan betraktas som en av resans stora vinningar. Enligt Korhonen var den mest betydande av de skrifter som tillkom som ett resultat av resan den år 1861 postumt utkomna *Die Syrjänen, ein historisch-statistisch-philologischer Versuch*, som strävar efter att ge en mångsidig bild av syrjänernas och deras områdes historia. Med hjälp av detta verk försökte Sjögren påvisa de finskättade folkens bredare spridning i norra Ryssland. Som ett betydande verk kan även betraktas det likaså som ett resultat av den långa resan tillkomna *Über die Finnische Bevölkerung des St. Petersburgischen Gouvernements und über den Ursprung des Namens Ingermannland*, som behandlade den finska bosättningen i St Petersburgs guvernement. Därtill publicerades Sjögrens

²⁶ Joki (toim.), 76–77 och angående verkets utdelning se t.ex. *Allmänna Ephemerider* 10.6.1821, Coll. 209, HUB.

²⁷ Sjögren, *Allmänna Ephemerider* 6.4.1823, Coll. 209, HUB.

²⁸ Rehbinder till Sjögren 10.8.1823, Coll. 209, HUB.

²⁹ Sjögren, *Allmänna Ephemerider 1824–1829*, Coll. 209, HUB.

resebrev både i Finland (bl.a. i *Åbo Tidningar*) och i Ryssland (bl.a. i *Journal de St. Petersbourg*).³⁰

Under resan inträffade mångahanda incidenter och färden var ansträngande. I Izevski blev Sjögrens papper stulna, men saken fick en lycklig vändning då en del av papperen återfanns i en soldats bädd och en del i en brunn. Med dessa anteckningar påvisade Sjögren att det fanns spår av de finskättade folkens mera omfattande utbredning i norra Ryssland än vad man tidigare antagit, även om en del av argumenten idag är ohållbara.³¹

Från Olonets fortsatte färden till syrjänernas (komer) och votjakernas (udmurter) bosättningsområden. I mars 1828 anlände Sjögren till Kazan och fick höra att vetenskapsakademien i S:t Petersburg i december 1827 utsett honom till sin korresponderande ledamot. Återfärden mot S:t Petersburg anträdde Sjögren från Perms guvernement i februari 1829. Trots sina drömmar hann han inte till Sibirien och Kaukasus under denna resa, ty reskassan hade sinat, och det fanns utsikter om en möjlighet till en tjänst vid vetenskapsakademien. Till S:t Petersburg ankom Sjögren i juni samma år.³²

I vetenskapsakademins tjänst

Presidenten för vetenskapsakademien bekräftade i december 1829 Sjögrens utnämning till adjunkt i Rysslands historia och forntid på förslag av disciplinens akademiker Krug, akademikern i orientalistik Frähn och statistikern Hermann. Årslönen fastställdes till 1 000 rubel, vilket var samma som den genomsnittliga lönen för en professor vid Kejsarliga Alexanders universitetet. Till tjänsten hörde dessutom bostad och ved.³³

Kejsarliga Vetenskapsakademien i S:t Petersburg, som grundats på Peter I:s befallning år 1724, blev den institution som förverkligade moderniseringsprocessen i Ryssland. Vetenskapsakademien grundades för att, i likhet med

³⁰ M i k k o K o r h o n e n, 'Uralilaisten kielten ja kansojen tutkijoita', Markku Löytönen (toim.), *Matka-arkku. Suomalaisia tutkimusmatkailijoita* (Helsinki 1989), s. 221–224.

³¹ *Ibid.*

³² Akademikerna Frähn (orientalistik) och Krug (Rysslands historia och forntid) hade gett Sjögren rådet att återvända till S:t Petersburg, där han kunde erhålla en tjänst vid vetenskapsakademien, vilken möjliggjorde uppordnandet av det material som insamlats under resan. Se Sjögren till Krug 15.7.1828, Coll. 88/22/99, Vetenskapsakademins i S:t Petersburg arkiv (VPA); Sjögren, *Allmänna Ephemerider 1828–1829*, Coll. 209, HUB.

³³ Protokoll från vetenskapsakademins session § 730, 9.12.1829, Protocoles 1/1a 1829/41, VPA.

andra europeiska vetenskapsakademier, befrämja forskning i de tillämpade vetenskaperna.³⁴ Dess uppgift var att utveckla vetenskapen samt tillföra Ryssland ryktbarhet och ära. Liksom vid många andra europeiska vetenskapsakademier utvecklades Rysslands nationella vetenskaper till en början under utländsk, närmast tysk ledning. Orsaken härtill var vetenskapsmännens önskan att arbeta i länder där de fick största möjliga stöd för sin egen disciplin.³⁵ På 1700-talet var de två mest betydande forskningsområdena i Ryssland matematiken och utforskningen av naturrikedomarna, som skedde genom forskningsresor. Via forskningsfärderna skapade man nya kartor, kartlade nya växt- och djurarter och insamlade arkivsamlingar rörande Sibiriens historia.³⁶

På 1700-talet hade två vetenskapsmän från Finland verkat vid vetenskapsakademien i S:t Petersburg, astronomen Anders Lexell och kemisten, nationalekonomen Erik Laxman, vilka bägge avancerat ända till akademiker. Därefter fanns det före 1820-talet inte en enda finländsk ledamot vid någon avdelning inom vetenskapsakademien. Till hedersledamot valdes den 10 oktober 1817 Finlands generalguvernör Fabian Steinheil (som var född i Estland). Till korresponderande ledamöter valdes under 1810-talet rent av tre finländska naturvetare, nämligen Johan Gadolin, Kristian Stewen och Nils Gustaf Nordenskiöld. Under autonomins första år hade finländarna ännu ingen egen vetenskaps-societet, där de skulle ha kunnat publicera sina forskningsrön. Finska Vetenskaps-Societeten grundades först år 1838. För att nå en bredare läsekrets hade undersökningarna tidigare skickats till Kungliga Vetenskapsakademien i Sverige, men efter att Finland blivit en del av det ryska kejsardömet ändrade riktningen för naturvetenskapernas del mot vetenskapsakademien i S:t Petersburg. Vid ingången till 1800-talet var vetenskapsakademien i S:t Petersburg Rysslands ledande vetenskapliga institution, som förenade forskning, upplysning och läroboksproduktion.³⁷ Förutom de egentliga akademikerna fanns det vid vetenskapsakademien extraordinarie akademiker, adjunkter samt korresponderande medlemmar och hedersledamöter.

³⁴ Matti Klinge, *Euroopassa, Pietarissa* (Helsinki 1994), s. 254–256.

³⁵ G. D. Komkov, B. V. Levshin, L. K. Semenov, *Geschichte der Akademie der Wissenschaften der UdSSR* (Berlin 1981), s. 41–56, Klinge, *Euroopassa, Pietarissa*, s. 254.

³⁶ Komkov & Levshin & Semenov, s. 129–143.

³⁷ Sanna Koponen, *Suomalaisten luonnontieteilijöiden yhteydet Pietarin tiedeakatemian ja Pulkovan observatorioon autonomian aikana*. Avhandling *pro gradu* i allmän historia (Joensuu 1996), s. 9–49.

Vetenskapsakademierna utgjorde egna slutna samfund, där rikspolitiken eller ständerna inte hade någon betydelse. Det var och är fortfarande fråga om vetenskapsutövningens oberoende.³⁸ I Ryssland var emellertid vetenskapsakademien enligt Peter I:s plan ett med statliga medel fungerande ämbetsverk vars ledamöter var statliga ämbetsmän.

Inom förvaltningen i Ryssland hade släktnätverken allt sedan medeltiden varit en garanti för politisk oföränderlighet. Samma princip iakttogs i Finland under 1800-talet, t.ex. vid utnämmandet av senatens ledamöter ur vissa släkters krets.³⁹ De tjänsteutnämningssystem som baserade sig på släktskap och gunst upprätthölls av den ämbetskultur som Peter I skapat. Kejsaren fyllde ämbetsverken med sina egna gunstlingar. För att belöna sina favoriter utfärdade kejsaren år 1722 ett rang- och titelsystem, där ämbetena var fördelade hierarkiskt i ett system med fjorton klasser. Hovets, civilförvaltningens och arméns tjänster var parallella. Elitens livsuppgift förvandlades till en kamp om rang.⁴⁰

År 1830 utsträcktes rangsystemet till att gälla även vetenskapsakademien. Akademikerna tillhörde sjätte klassen, de extraordinarie akademikerna sjunde klassen och adjunkterna åttonde klassen. Att höra till de första åtta klasserna innebar att man tillhörde adeln.⁴¹ Det var fråga om en unik reform, som innebar en tydlig byråkratisering av vetenskapspolitiken och ökad statlig kontroll. I Sjögrens fall blev en oadlig finländsk representant för det lärdaståndet på grundval av sitt ämbete företrädare för den ryska adeln. Detta faktum har knappast alls uppmärksamats i den tidigare forskningslitteraturen.

”Tyst och fredlig i flitigt arbete”

På basis av såväl hans dagboksanteckningar som protokollen från vetenskapsakademins sessioner kan man fastslå att Sjögren ända till sin död skötte sina ämbetsysslor samvetsgrant. Han deltog regelbundet i vetenskapsakademins sessioner och presenterade årligen nya forskningsresultat. Ett slags gränsmärke i Sjögrens liv var ingåendet av äktenskap. På sin första omfattande forsk-

³⁸ Heine von Alemann, 'Problems in the Evaluation of Social Research Organizations', Elisabeth Crawford & Norman Perry (eds), *Demands for Social Knowledge* (London 1976), s. 202–218.

³⁹ Raimo Savolainen, *Suosikki senaattorit. Venäjän keisarin suosio suomalaisten senaattoreiden menestyksen perustana 1809–1892* (Helsinki 1994), s. 55–57.

⁴⁰ Tiihonen, s. 170–205; Dominic Lieven, *The Aristocracy in Europe 1815–1894* (London 1992), s. 245.

⁴¹ Komkov & Levshin & Semenov, s. 162–177; Gabriel Rein (red.), *Kejsaredömet Rysslands Statistik* (Helsingfors 1838), s. 33.

ningsresa hade Sjögren i Strömsdal blivit bekant med sin blivande hustru, den faderlösa Gustava Sofia Laurell,⁴² dotter till framlidne distriktsläkaren i Kuopio. De ingick äktenskap år 1832. Ingenstans finns det omnämnt att Sjögren någonsin skulle ha besökt sin födelsetrakt Itis tillsammans med sin hustru. Sjögrens fick sammanlagt fem döttrar och en son, som dog endast ett år gammal. Av döttrarna gifte sig tre. Fanny Gustavas make var possessionaten Alfonso Herman Lorens Bernt Wrede af Elimä. Sara Johannas äkta man var medicine licentiaten Lars Johan Edvin Homen och Fredrika Justina ingick äktenskap med bergsintendenten Enok Hjalmar Furuhjelm. Det oaktat levde släkten inte vidare efter barnbarnen.

Sjögren blev år 1832 extra ordinarie akademiker inom sin disciplin och följande år utnämndes han till bibliotekarie för bibliotekets andra avdelning. Samtidigt led han av tilltagande försvagad synförmåga, för vilken han, bl.a. sommaren 1834, sökte hjälp hos professorn i medicin Johan Agapetus Törngren,⁴³ ägare till Laukko gård i Vesilax. På Laukko träffade Sjögren för första gången Elias Lönnrot.

Forskningsresan till Kaukasien

Då Sjögrens synförmåga ingalunda förbättrades, uppmanade läkaren honom att resa till södra Ryssland, där klimatet var gynnsamt och förhållandena tillät Sjögren att fördjupa sig i sin forskning utan att anstränga ögonen.⁴⁴ Sjögren beslöt att ansöka om tillstånd att färdas ”till Kaukasien och södra Ryssland i vetenskapligt syfte och där vistas i ett och ett halvt eller två år”.⁴⁵ Sjögrens resplan stadfästes vid vetenskapsakademins session i augusti 1835 på grundval av kejsarens, undervisningsministerns, finansministerns och finansministeriets beslut.⁴⁶

⁴² Gustava Sofia Laurell (1805–1880), fader Axel Fredrik Laurell och moder Sofia Gustava Tigerstedt. Barn med A. J. Sjögren: Bertha Sofia (1832–1902), Johan Teodor (1834–1835), Fanny Gustava (1839–1920), Sara Johanna (1841–1910), Fredrika Justina (1843–1886) och Wilhelmina Sofia Mathilda (1849–1905). Om Sjögrens släkt se *K a r i - M a t t i P i i l a h t i*, 'Akateemikko Anders Johan Sjögrenin esipolvet', *Genos* 65 (Helsinki 1994), s. 148–153.

⁴³ Johan Agapetus Törngren (1772–1859), arkiater och professor i medicin. Han ägde förutom Laukko gård bl.a. Notsjö gård i Urjala. Sonen Adolf var en betydande industriman, som bl.a. grundade Tammerfors Linnefabrik. Sjalva Laukko gård hade före släkten Törngrens tid sedan medeltiden ägts av släkten Kurki. Angående Vesilax historia se Johannes Poukka *et al.* (toim.), *Vesilahti 1346–1946* (Tampere 1946).

⁴⁴ Sjögren, *Allmänna Ephemerider* 16.4.1835, Coll. 209, HUB.

⁴⁵ Joki (toim.), s. 182.

⁴⁶ Protokoll från vetenskapsakademins session § 343, 14.8.1835, 1/1a 1835/52, VPA.

Sjögren anträdde sin andra och sista forskningsfärd i september samma år. Fastän resans syfte ursprungligen var betingat av hälsoskäl, utvecklades den till en fruktbar forskningsresa. Sjögrens färd gick först till Tiflis (Tbilisi). Under resan studerade Sjögren bl.a. grusiska språket. Från Tiflis reste Sjögren till Vladikavkas, där han för sin del lärde sig ossetiska språket. Till Krim reste Sjögren på grund av sina försämrade ögon. Efter att han fått sin resa förlängd, fördjupade Sjögren sig i det ossetiska språkets dialekter.⁴⁷

Sjögren återvände till S:t Petersburg i januari 1838 nästan blind och delvis förfusen. Trots sin sjukdom hade han lyckats insamla värdefullt material, vilket han senare bearbetade till en ossetisk grammatik och ordbok, som utkom år 1844. För detta verk beviljade franska vitterhetsakademien (Académie des inscriptions et belles lettres) Sjögren det s.k. Volneyska priset.⁴⁸

Akademikern

Vid en granskning av Sjögrens egen karriär framstår 1840-talet som en lysande tid. Han blev akademiker och chef för det etnografiska museet. Förändringarna i vetenskapsakademins förvaltning och struktur kan ses som en bakgrund till dessa tjänsteutnämningar. Därtill påverkades saken av vetenskapsakademins ordförande Uvarovs personliga intressen, och även slumpen hade sin andel.

Inom vetenskapsakademien skedde år 1841 en organisatorisk reform, som ändrade på de tre olika avdelningarnas struktur. Vid sidan av de gamla matematisk-naturvetenskapliga vetenskapernas avdelningar (första och andra avdelningen) samt de historisk-lingvistiska vetenskapernas avdelning (tredje avdelningen) tillkom en avdelning för ryska språket och litteraturen, vilken tidigare fungerat som en självständig institution under namnet Ryska Akademin. Samtidigt förenades de matematisk-naturvetenskapliga vetenskaperna i första avdelningen, varvid den nya avdelningen blev vetenskapsakademins andra avdelning. Ryska Akademin hade närmast varit en institution som omhuldat det ryska språkets renhet och kejsar Nikolaj I drev dess samgående med vetenskapsakademien.⁴⁹

Grundandet av den nya avdelningen ledde även inom de andra avdelningarna till en diskussion om tjänsternas tillsättning och möjligheten att grunda

⁴⁷ Sjögren, *Allmänna Ephemerider 1835–1838*, Coll. 209, HUB.

⁴⁸ Sjögren, *Allmänna Ephemerider 1838–1845*, Coll. 209, HUB.

⁴⁹ Whittaker, s. 182–207.

nya tjänster. Vid den historisk-lingvistiska avdelningen, där Sjögren var extraordinarie akademiker i Rysslands historia och forntid, var saken även i övrigt aktuell, ty den egentliga akademikern i Rysslands historia och forntid Philip Krug var i början av 1840-talet närapå 70 år gammal. Efter den sistnämndes död till följd av en vagnsolycka, ville Uvarov utnämna sin skyddsling till tjänsten. Men då Sjögren var extraordinarie akademiker kunde han inte förbigås. Detta ledde till att man år 1844 inrättade en ny akademiker-tjänst för Sjögren.⁵⁰ Det var fråga om en tjänst i ämnet finskättade och kaukasiska folks språkvetenskap och etnografi, den första akademiska lärostolen i denna disciplin.

Sjögren fortsatte oförtrutet sitt forskningsarbete och han utnämndes, förutom till akademiker, även till chef för vetenskapsakademins etnografiska museum år 1845. Han kunde inte heller helt ge upp forskningsresandet, utan reste följande år med ryska geografiska sällskapets stipendium till Livland⁵¹ för att där undersöka livländarna och liviska språket.⁵²

Sammanfattningsvis kan man konstatera att ryska språket började få en allt mera officiell ställning som vetenskapens språk då man närmade sig 1850-talet. Man började då utge också ryskspråkiga upplagor av vetenskapliga tidskrifter (bl.a. av *Sankt-Petersburger Nachrichten*). Typiskt för Ryssland på 1830- och 1840-talet var dock en mångsidig kulturell aktivitet, varvid man i sällskap och salonger konverserade på franska. Pusjkin, som senare fick status som Rysslands nationalskald, utgav sin berömda dikt ”Kopparryttaren” och Nikolaj Gogols roman ”Döda själar” gjorde narr av byråkraterna. Nikolaj I:s tid har kallats ”statsnatten” eller reaktionen, vilket sålunda inte helt håller streck.⁵³ Alla tjänade ju i sista hand staten.

Anteckningarna i Sjögrens dagböcker inskränkte sig under hans sista år till en förteckning över vad han ätit, druckit och vilka personer han mött. Sjögren förde dagbok ända till sin sista dag i livet, den 18 januari 1855. Enligt

⁵⁰ Sjögren, *Allmänna Ephemerider 1841–1844*, Coll. 209, HUB. I min kommande avhandling om Anders Johan Sjögrens karriär i S:t Petersburg 1820–1855 behandlar jag bl.a. processen rörande tjänstens inrättande.

⁵¹ Sjögrens undersökningar om livländarna utkom efter hans död redigerade och kompilerade av den i Estland födde akademikern vid ryska vetenskapsakademien, språkvetaren Ferdinand Johan Wiedemann (1805–1887).

⁵² Sjögren, *Allmänna Ephemerider 1846*, Coll. 209, HUB.

⁵³ O s m o J u s s i l a, ’Konservatiivinen imperiumi’, Heikki Kirkinen (toim.), *Venäjän historia*. Uudistettu laitos (Helsinki 2002), s. 222–227.

dagboken led Sjögren av en lungsjukdom och möjligen av hjärtbesvär. Lönnrot höll minnstalet över Sjögren vid Finska Vetenskaps-Societetens årsmöte i april 1855. Hurudana förbindelser hade då Sjögren haft till den finländska bildade klassen?

Förbindelser till den finska bildade klassen

Adeln var fåtalig i storfurstendömet Finland och universitetet blev i första hand en institution för allmogen och prästerskapet. Dessa stånd var centrala i fråga om folkbildningen. Studenter utgångna från de lägre stånden och det vanliga folket uppnådde i allmänhet en ringa ställning.⁵⁴ Emellertid utgjorde t.ex. Elias Lönnrot och Anders Johan Sjögren undantag från denna regel.

På grund av sin kontroversiella personlighet led Sjögren i S:t Petersburg av ett ständigt behov att söka sig till sitt fädernesland, antingen som anställd vid Kejserliga Alexanders universitetet i Helsingfors eller måhända i något annat lämpligt ämbete. Dessa föresatser stannade dock i planeringskedet eller så drog han sig ur leken.⁵⁵ Efter att universitetet flyttats till Helsingfors uppstod i huvudstaden en egen, medveten bildad krets, vars intressen uppenbarligen inte överensstämde med representanternas för den tidigare generationen, vilka verkade i S:t Petersburg.

Sjögren hade å andra sidan knappast alls stött de studenter från storfurstendömet Finland som sökte sig till Ryssland. Han kritiserade t.ex. David Emmanuel Daniel Europaeus med termen ”den dumme Europaeus”, då denne sommaren 1853 besökte Sjögren och bad om rekommendation för en forskningsresa. Sjögren gav heller ingen rekommendation. Intressant är att Sjögren redan tidigare motarbetat Europaeus. Akademiker von Köppen hade bett om ett utlåtande av Sjögren angående Europaeus resestipendieansökan, men Sjögren ville inte avge något officiellt utlåtande, för att ej såra någon. Köppen lät emellertid inte sig nöja härmed. Sjögren skrev då ett officiellt utlåtande, där han visserligen endast meddelade att vetenskapsakademien inte hade medel för en dylik resa och att han sålunda inte ville ta del i ärendets

⁵⁴ John Strömberg, 'Ylioppilaaat', Matti Klinge *et al.* (toim.), *Helsingin yliopisto 1640–1990. Toinen osa: Keisarillinen Aleksanterin yliopisto 1808–1917* (Helsinki 1990), s. 317–331.

⁵⁵ Ett intressant perspektiv på Sjögrens ansökningar erbjuder Veli-Matti Autio, *Yliopiston virkanimitykset. Hallinto- ja oppihistoriallinen tutkimus Turun Akatemian ja Keisarillisen Aleksanterin yliopistonopettajien nimityksistä Venäjän vallan alkupuolella 1809–1852* (Helsinki 1981).

behandling. Köppen förargades av Sjögrens utlåtande och kallade Europaeus och Sjögren för antagonister.⁵⁶

Det står dock klart att Sjögren i avgörande grad verkade för en landsman, nämligen Matthias Alexander Castrén. Castrén var född den 2 december 1813 i en gammal österbottnisk prästsläkt i Tervola socken nära Uleåborg. Han kom år 1830 till Helsingfors för att studera vid Kejsrerliga Alexanders universitetet. Hans håg stod då till klassiska och orientaliska språk. Ämnet för hans docentavhandling var relationerna mellan kasusböjningssystemen i finskan, estniskan och samiskan.⁵⁷ Huvudsakligen genom Castrén uppstod på 1840-talet ett korrespondensförhållande mellan Sjögren och Lönnrot.

Kontakterna till Castrén och Lönnrot

Vid vetenskapsakademien började man år 1838 undersöka möjligheten att sända en vetenskaplig expedition till Sibirien. Sjögrens uppgift skulle ha varit resans språkvetenskapliga och etnografiska del, men han tvingades avstå, åberopande hälsoskäl. Sjögren besökte sommaren 1838 Helsingfors för att leta efter en lämplig kandidat i sitt ställe. Man rekommenderade honom Georg August Wallin och Matthias Alexander Castrén. På grundval av brevväxling tillföll uppgiften sedermera Castrén. Resplanerna förföll för några år, innan de åter blev aktuella år 1841. Castrén hade under de gångna tre åren hunnit resa som Lönnrots färdkamrat till Karelen och norra Ryssland. Resplanen uppskötts på grund av såväl Castréns egen forskningsresa som Sjögrens forskningsbehov (han ville få sin ossetiska grammatik färdig).⁵⁸

Sjögren uppmanar i sitt i november 1842 daterade brev Castrén att snabbt besluta huruvida han ännu var villig att delta i forskningsexpeditionen, ty det officiella godkännandet skulle komma att dra ut på tiden. Därtill föreslog Sjögren att de till en början skulle resa tillsammans, så att han skulle kunna instruera Castrén i forskningsmetoderna och för att Castréns färdigheter i ryska språket skulle förbättras. Därefter skulle Sjögren, enligt sitt brev, återvända till S:t Petersburg, och Castrén skulle ensam fortsätta sin resa till samojedstammarna.⁵⁹ Sjögrens brev nådde Castrén i Enare och denne svarade

⁵⁶ Sjögren, *Allmänna Ephemerider*, 10.12.1850 och 20.6.1853, Coll. 209, HUB.

⁵⁷ Korhonen, s. 227–229.

⁵⁸ Anders Johan Sjögren, 'Teckning af M. A. Castréns lefnad och verksamhet', *Suomi. Tidskrift i fosterländska ämnen 1854* (Helsingfors 1855), 241–245; Sjögren, *Allmänna Ephemerider* 30.12.1841, Coll. 209, HUB.

⁵⁹ Sjögren till Castrén 7.1.1842, Diverse brev, HUB.

Sjögren att han var villig att handla i enlighet med vad Sjögren föreslagit. Till detta förhöll sig Sjögren entusiastiskt och försäkrade i sitt brev att han å sin sida i vetenskapsakademien skulle göra allt vad som stod i hans makt för Castrén. Man kunde emellertid anträda färden tidigast år 1843 på grund av färdigställandet av den ossetiska grammatiken. Efter två veckor meddelade Sjögren att tidpunkten skulle förskjutas åtminstone till år 1844 p.g.a. problem som uppstått i fråga om tryckningen.⁶⁰

Emedan Sjögren hyste förhoppningar om att Castrén skulle fortsätta sin pågående färd och samtidigt för den kommande mera krävande resan samla användbar kunskap och erfarenhet, ordnade Sjögren till att börja med ett stipendium på 1 000 silverrubel ur Kejsarliga Alexanders universitetets medel. Dessutom anskaffade Sjögren för den pågående resans behov olika slags dokument, rekommendationer, kartor och litteratur.⁶¹

Castrén fick också en rival – den ungerske studenten Antal Reguly,⁶² som var akademiker Karl von Baers favorit. Orsaken synes ha varit att Reguly var bosatt i S:t Petersburg och att han, till skillnad från Castrén, var känd i vetenskapskretsar. Sjögren uppmanade upprepade gånger Castrén att sända in utdrag ur sitt pågående arbete om syrjansk grammatik, så att han skulle kunna presentera dem under vetenskapsakademins sessioner.⁶³

Då Castrén insjuknade i lungtuberkulos och tvingades återvända till Helsingfors, syntes det innebära ett allvarligt bakslag för forskningsexpeditionen till västra Sibirien, emedan Castréns utnämning till verkställare av forskningsresan bekräftats just i februari 1844. Castrén skriver dock i sitt brev att han önskar resa i väg så fort han tillfrisknat. Även vid vetenskapsakademien beslöt man vänta till hösten och lugnt se tiden an.⁶⁴ Castrén kunde anträda sin resa år 1845.

⁶⁰ Sjögren till Castrén 4.4.1842 och 26.4.1842, Diverse brev, HUB:

⁶¹ Sjögren till Castrén 16.8.1842, 17.10.1842, 31.10.1842, 24.3.1843, 31.7.1843, 31.12.1843 och 19.2.1844, Diverse brev, HUB; Sjögren *Allmänna Ephemerider 1842–1844*, Coll. 209, HUB; B. O. Schauman (red.), *Nordiska resor och forskningar 1 af M.A. Castrén* (Helsingfors 1870), s. 173–185.

⁶² Antal Reguly (1819–1858) jurist, som reste till Finland och Ryssland för att lära sig finska språket, i akt och mening att fördjupa sig i folkdiktningen och undersöka i Ryssland boende minoritetsfolk. Han företog åren 1843–1845 en forskningsresa till nordvästra Sibirien med stöd av ett stipendium av ungerska vetenskapsakademien och återvände till Ungern år 1849.

⁶³ J o k i, s. 227–229; Sjögren till Castrén 24.3.1843 och 31.7.1843, Diverse brev, HUB.

⁶⁴ Sjögren, *teckning af M.A. Castréns lefnad och verksamhet*, s. 255–256; Sjögren, *Allmänna Ephemerider* 24.4.1844, Coll. 209, HUB.

Sjögrens förhållande till Lönnrot aktiverades under dennes och Castréns gemensamma forskningsresa. Expeditionens rutt gick i nästan samma spår som Sjögrens resa 1824–1829. Sjögren var sålunda i detta skede en utmärkt rådgivare inte blott åt Castrén utan också åt Lönnrot. Detta märks av korrespondensen. På Lönnrots begäran sände Sjögren honom litteratur och besvarade hans frågor.⁶⁵

Efter denna resa fördjupade Lönnrot sig i litterära arbeten tack vare en ny tjänstledighet och företog år 1844 ytterligare en resa, vilken riktade sig till Estland och Livland. På sin färd vistades Lönnrot den mesta tiden i Dorpat för att lära sig estniska och kopiera estniska ordsamlingar tillhörande det estniska lärda sällskapet (*Gelehrte Estnische Gesellschaft*). Han anträdde hemfärden till fots och färdades via både Narva och S:t Petersburg till Kajana.⁶⁶ Lönnrots och Sjögrens brevväxling från åren 1844 och 1846 finns inte bevarad.

Förbindelserna aktiverades åter år 1848, då Sjögren sände sin egen diktsamling till Lönnrot. Den sistnämnde fick diktmaterial också av bl.a. Castrén och Arwidsson. Lönnrot sände å sin sida sin egen trollkvädessamling till Sjögren och därtill ett manuskript med rubriken ”Loihtoja” (Tjusningar). Sjögren tackar mycket riktigt varmt Lönnrot för dessa och berättar samtidigt i sitt brev, på ett för honom sällsynt sätt, om en så privat angelägenhet som en av hans dotter planerad bal.⁶⁷ Under Sjögrens sista levnadsår är förhållandet till Lönnrot höljt i dunkel. Ett brev finns bevarat från år 1852, då Sjögren ännu en gång företog en forskningsresa till Estland och Livland.⁶⁸

Lönnrot och Castrén tillhörde tydligt en annan generation än Sjögren. Därtill hade Sjögren gjort karriär i S:t Petersburg, medan åter Lönnrot och Castrén var i Kejsarliga Alexanders universitetets tjänst i Helsingfors. För Castrén var Sjögren tydligt en lärofader, utan vilken en sådan forskningsresa skulle ha förblivit en dröm. Lönnrots och Sjögrens relation präglas av en viss

⁶⁵ Lönnrot till Sjögren 21.3.1841, 4.4.1842, 2.6.1842, 7.1.1843, 13.10.1843 och 17.11.1843, Coll. 209, HUB; Sjögren till Lönnrot 6.4.1841, 26.4.1842, 14.2.1843, Lönnrotiana, SKS; Angående Sjögrens och Lönnrots förbindelser och korrespondens se Päivi Ronimus-Poukkas artikel på adressen www.iitti.fi/yhdistykset/sjogren/Elias

⁶⁶ Arne Anttila, *Elias Lönnrot – elämä ja toiminta* (Helsinki 1985), s. 302–308.

⁶⁷ Lönnrot till Sjögren 21.11.1847, 12.3.1848, 29.7.1848 och 19.9.1848, Coll. 209, HUB; Sjögrens brev till Lönnrot 29.1.1848, 26.6.1848 och 22.12.1848, Lönnrotiana, SKS.

⁶⁸ Sjögren till Lönnrot 20.8.1852, Lönnrotiana, SKS.

distans – man kan inte heller kalla Sjögren för Lönnrots gynnare. Det torde snarare ha varit frågan om en yrkesmässig förbindelse mellan två vetenskapsmän.

En kosmopolit som gick sin egen väg

Sjögren hade både på grund av sitt ämbete och genom sina forna studiekamrater förbindelser till Östeuropas av nationalism präglade vetenskapliga samfund, vilka enligt Irma Sulku nen även utgjorde en väsentlig del av Finska litteratursällskapets internationella förbindelser på 1840-talet. Dylika samfund var bl.a. *Gelehrte Estnische Gesellschaft* och Finska litteratursällskapet i Viborg. Dessa samfund företrädde den första fasen av de kulturella nationalitetsrörelserna. Det var också naturligt, att just Viborg och mera allmänt östra Finland bildade en bro mellan storfurstendömet och moderlandet. Enligt Sulku nen hade dessa finskans kärnområden likaså bättre beredskap än kustområdena till aktivitet som avsåg att driva det egna språkets rättigheter. Identiteten hos viborgska avdelningens studenter, vilka kom från området, har karaktäriserats som kosmopolitisk.⁶⁹ Detta gäller också den inom viborgska avdelningen fostrade Sjögren, som å ena sidan kan betraktas som en upplysningstidens kosmopolitisk-fennofil, å andra sidan som en representant för språklig nationalism.

Intressant är att Sjögren umgicks med bl.a. sin studiekamrat, presidenten i Viborgs hovrätt, greve Carl Gustaf Mannerheim,⁷⁰ som då han år 1849 var medlem av Kejserliga Alexanders universitetets nydaningskommitté, ansåg att fennomanin och allmogens ättlingar var orsaken till studentoroligheterna. Enligt Mannerheim borde studenternas antal begränsas och ämbeten reserveras för enbart medlemmar ur de högsta samhällsklasserna.⁷¹ Enligt denna synpunkt var Sjögrens familjebakgrund och målsättningar oförenliga med Mannerheims uppfattning. Man kan dock inte anse att Sjögren var radikal i sina forskningsmässiga eller personliga strävanden. Måhända förenades Sjögren och Mannerheim av de gemensamma studieåren i Åbo och av en bredare gemensam bekantskapskrets.

⁶⁹ Irma Sulku nen, *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1831–1892* (Helsinki 2004), s. 77–118.

⁷⁰ Carl Gustaf Mannerheim (1797–1854), statsman, berömd entomolog. Han verkade till en början som sekreterare vid Kommittén för finska ärendena i S:t Petersburg och blev därefter år 1831 hovrättsråd vid Åbo hovrätt och år 1839 president i Viborgs hovrätt.

⁷¹ Klinge, *Keisarin Suomi*, s. 163.

Sjögrens verksamhet i den sociala krets han tillhörde i Åbo under sina studieår, hans tjänsteställning och hans verksamhet vid ryska vetenskapsakademien Castrén till fromma, utgör hans mest betydelsefulla bidrag till vår nationella väckelse. Sjögren var mera fördomsfull än de flesta av sina samtida och hade få likar då det gällde att finna alternativ med tanke på framtiden. Han gick sin egen väg och utnyttjade sina möjligheter.

Hur leds ett skogsindustriföretag?

G. A. Serlachius Ab på 1920- och 1930-talet*

SUSANNA FELLMAN

Gösta Serlachius kan anses som en av de legendariska personerna i finsk ekonomisk historia. Under hans ledning expanderade G. A. Serlachius Ab (GAS) till ett storföretag och han gjorde även betydande insatser i andra företag. Gösta Serlachius är även känd genom sin verksamhet i skogsindustrins kartelliseringssträvanden, i arbetsgivarorganisationer samt inte minst som konstsamlare och mecenat.

GAS kan anses företräda ett typiskt finskt storindustriföretag under första hälften av 1900-talet. Det var ett snabbt växande skogsindustriföretag.¹ Gösta Serlachius var en typisk representant för den traditionella familjeföretagsledaren. Han deltog aktivt i den dagliga ledningen, han saknade professionell utbildning och han upprätthöll i förhållande till arbetstagarna strikt den patriarkaliska modellen.²

* Artikeln är skriven inom ramen för projektet "Industriledelse og samfunnsudvikling i de nordiske land 1860–1960". Finansiellet stöd har erhållits från NOS-H.

¹ Kari Lilja och Risto Tainio har definierat ett "typiskt" finskt industriföretag som "a capital-intensive raw materials processor, which builds its competitive position on privileged access to raw materials and an aggressive pattern of investment for economies of scale and upgrading of the system of production for intermediate industrial products". Främst avser de ett vertikalt och horisontalt integrerat skogsindustriföretag. Även om de utgjort en minoritet bland finska industriföretag, har de samtidigt utgjort kärnan inom det finska näringslivet. Kari Lilja, & Risto Tainio, 'The Nature of the Typical Finnish Firm', I. R. Whitley & P. Hull Kristensen (eds), *The Changing European Firm. Limits to Convergence* (London 1996), s. 159–191.

² En exakt definition av ett familjeföretag är svår att ge. Se Mary B. Rose, 'Beyond Buddenbrooks: the Family Firm and the Management of Succession in Nineteenth-Century Britain', J. Brown & M. B. Rose (eds), *Entrepreneurship, Networks and Modern Business* (Manchester 1993), s. 127–143, för olika kriterier på begreppet familjeföretag. G. A. Serlachius Ab kan dock anses uppfylla alla kriterier för ett familjeföretag under denna period. Gösta Serlachius innehade aktiemajoriteten och var själv styrelseordförande och verkställande direktör.

Mellankrigstiden innebar å andra sidan en brytningstid inom företagsledningen, som i de växande företagen professionaliserades och decentraliserades. De första tecknen på detta framträdde då den patriarkaliska företagsledarmodellen, som fram till mellankrigstiden dominerat inom finsk industri, började ge vika för nya strömningar. I belysning av denna förändringsprocess är Gösta Serlachius starka ledarpersonlighet intressant.

Jag kommer här att koncentrera mig på Gösta Serlachius som företagsledare och på hans strategier mot bakgrund av den förändrade omgivningen och det växande företaget. Jag behandlar i mindre utsträckning hans roll i samhället och i olika intresseorganisationer, även om jag berör hans engagemang utanför bolaget, eftersom de utgjorde en väsentlig del av personen och företagsledaren Gösta Serlachius.

G. A. Serlachius Ab och Gösta Serlachius – en kort historik

G. A. Serlachius Ab:s historia går tillbaka till år 1868, då apotekaren Gustaf Adolf Serlachius grundade ett träsliperi i Mänttä i norra Tavastland. År 1880 invigdes den första pappersfabriken. Bolaget hade under de första årtiondena tidvis stora svårigheter och förblev relativt litet. I motsats till många andra spirande skogsindustrieföretag under denna tid klarade sig företaget dock genom de första svårigheterna.³

År 1901 dog bolagets grundare, och i samband med det ombildades företaget till aktiebolag. Under några år var styrelseordförande- och disponentplatsen besatta med utomstående personer, eftersom Gustaf Adolf Serlachius son, Axel Ernst Serlachius, inte åtnjöt förtroende vare sig bland kreditorer eller de övriga aktieägarna. Familjen bevarade dock ett visst inflytande även under denna period, eftersom både Axel Ernst Serlachius och Gösta Serlachius satt i direktionen.⁴ Verksamheten utvidgades och förädlingsgraden höjdes under de första åren av 1900-talet. Man investerade i jordområden för att tillfredsställa råvarubehovet, i såganläggningar och i nya sliperi- och pappersmaskiner. År 1911 invigdes den första holländersalen, och 1912 togs en fjärde pappersmaskin i bruk. Produktsortimentet

³ För vidare redogörelse över bolagets första decennier, se P. H. N o r r é n, *Mänttä Bruk 1868–1928. Minnesskrift* (Mänttä 1928).

⁴ Familjeföretagen utmärks ofta av ett s.k. successionsproblem, d.v.s. generationsväxlingen inom den högsta ledningen är ofta problematisk. Se R o s e. Situationen i bolaget efter Gustaf Adolf Serlachius död är ett gott exempel på successionsproblemet.

utvidgades mot högre förädlade pappersorter. Bolagets verkliga expansion vidtog dock först när Gösta Serlachius år 1913 övertog bolagets ledning på heltid.⁵

Gösta Serlachius (1876–1942) var son till Gustaf Adolf Serlachius bror, ölbryggaren Gabriel Serlachius och hans hustru Aina Schauman, som var syster till en annan känd finländsk entreprenör, Wilhelm Schauman. Efter avlagd studentexamen hade Gösta Serlachius för avsikt att studera juridik vid universitetet. Han hade dock inte håg för studier utan inriktade sig i stället på affärsmannabanan. Han praktiserade en tid på kontor och styrde därefter sina steg till England för att lära sig språk och skaffa sig handelspraktik.

År 1897 återvände Gösta Serlachius till Finland. Han slog sig ner i Mänttä för att biträda den åldrande Gustaf Adolf och ägna sig åt jordbruk på Isoniemi gård nära Mänttä. För en man med Gösta Serlachius energi och kapacitet var dock inte jordbruket en tillräcklig sysselsättning. Efter Gustaf Adolf Serlachius död hade han dessutom inte heller någon mera betydelsefull uppgift i företaget. Han reste i stället till Wien för att delta i en kurs i pappersteknologi vid tekniska högskolan. I Wien stiftade han bekantskap bl.a. med den unga svenska ingenjören Solve Thunström, som han år 1903 lyckades värva till Mänttä som teknisk ledare.

Vintern 1903–1904 vistades Serlachius en tid i USA för att bekanta sig med den amerikanska industrin. År 1904 återvände han till Isoniemi, men redan samma år tillträdde han som disponent och konkursförvaltare vid Kangas Pappersbruks Ab, ett mindre pappersbruk nära Jyväskylä.⁶ Hans uppgift var att reda upp bolagets affärer – en uppgift som vid första anblicken verkade hopplös. Han lyckades dock förhindra en slutgiltig konkurs. Serlachius omorganiserade bolagets försäljning och gjorde stora ändringar i brukets produktion. Kangas hade tidigare varit känt för sina kvalitetsprodukter, men i och med att vissa nyckelpersoner avgått från bolaget hade central expertis försvunnit och i stället hade man börjat producera pappersorter av lägre kvalitet. Gösta Serlachius insåg att Kangas inte kunde konkurrera med massproduktion, och han återupptog produktionen av kvalitets- och special-

⁵ Bolaget rymdes först år 1949 med på listan över de 30 största industriföretagen i Finland. Riitta Hjerpe, *Suurimmat yritykset Suomen teollisuudessa 1844–1975*, Bidrag till kännedom om Finlands natur och folk 123 (Helsingfors 1979), s. 108. En orsak var dock att de inköpta bolagen fusionerades officiellt först på 1940-talet.

⁶ Enligt Jorma Ahvenainen erbjöd sig Gösta Serlachius själv för jobbet. J o r m a A h v e n a i n e n, *Kankaan paperitehtaan historia*, osa 11, vuodet 1902–1940 (Jyväskylä 1975), s. 21.

papper. Strategin bar frukt, men den innebar samtidigt en stor risktagning, då bolaget var tvunget att företa nyinvesteringar och personalförändringar.⁷

Gösta Serlachius håg var dock hela tiden inriktad på Mänttä. Han hade ursprungligen inte någon större aktiepost i bolaget men hade genom äktenskap med Gustaf Adolf Serlachius dotter fått ett visst ägarinflytande i bolaget. Axel Ernst Serlachius drabbades efter faderns död av stora ekonomiska svårigheter och sålde småningom ut en avsevärd del av sina aktier. Gösta Serlachius köpte systematiskt upp de aktier han kunde komma över och fick gradvis ett allt större inflytande i bolaget. År 1908 lämnade han Kangas för att överta ledningen i Mänttä, men inte heller denna gång stannade han länge. Han erbjöds nämligen redan samma år uppdraget som verkställande direktör och sanerare av Kymmene Aktiebolag, som satts under administration. Han var först hågad att tacka nej till erbjudandet, men insåg att uppdraget i det största skogsindustriföretaget i Norden skulle vara en värdefull erfarenhet. Han överlämnade den dagliga ledningen i Mänttä åt Solve Thunström och tog itu med uppgifterna i Kymmenebolaget. Även om uppgiften där inte var lika svår som den på Kangas, eftersom Kymmene trots svårigheterna inte hotades av konkurs, visade Gösta Serlachius igen sin förmåga att rationalisera. Han stannade på Kymmene till år 1913, då han återvände till Mänttä, denna gång för gott.⁸ Hans många engagemang förde honom dock tidvis för långa tider bort från Mänttä. Under inbördeskriget 1918 tjänade han bl.a. som chef för arméns försörjning i Mannerheims vita armé. Efter första världskriget deltog han aktivt i resor som finländska representanter gjorde för att öppna nya marknader för landets export, bl.a. år 1918 till Ukraina och i början av år 1919 till USA.⁹

Gösta Serlachius var som *Pehr H. Norrmén* uttrycker det en ”övertygad, hängiven anhängare av det industriella samarbetets idé”.¹⁰ Det är en vacker omskrivning av hans engagemang i skogsindustrins kartelliserings-

⁷ Se vidare för detaljer om Gösta Serlachius sanering av Kangas i *Ahvenainen*, kapitel 2.

⁸ Han avgick från uppdraget på Kymmene som ett resultat av en stor försnillningshärva i Föreningsbanken i Finlands Tammerforskontor. Serlachius roll i härvan var visserligen liten – han hade enbart haft finansiella transaktioner med de inblandade – men den tvingade honom ändå att avgå.

⁹ Se vidare kring uppkomsten av Pappersbruksföreningen i t.ex. *Harald Hornborg, Finska pappersbruksföreningen, 1918–43* (Helsingfors 1943).

¹⁰ *Norrmén*, s. 179.

strävanden under mellankrigstiden. Serlachius kanske mest betydelsefulla aktivitet utanför GAS var hans insats vid grundandet av Finska Pappersbruksföreningen (Finnpap). Serlachius hade redan tidigare visat intresse för ”industriellt samarbete”. Han hade bl.a. år 1903 varit med i en framstöt för att grunda en gemensam organisation för pappers-, slipmasse- och cellulosa-tillverkarna.¹¹ Förslaget blev dock inte mer än en idé. Senare var Serlachius en av de drivande krafterna bakom olika kartellavtal, både på hemmamarknaden, bl.a. den s.k. påskartellen 1925, och på internationella marknader.¹² Han var aktivt med i den skandinaviska pergaminkartellen, Scangrease, och en av initiativtagarna till en internationell pergamentkartell år 1934.¹³

Gösta Serlachius var även aktiv inom arbetsgivarorganisationerna. Han var en av de ledande gestalterna i Finlands Träförädlingsindustriers Arbetsgivarförbund och inom Arbetsgivarnas i Finland Centralförbund, AFC. Han var dessutom en av de drivande krafterna bakom strejkbrytarorganisationen ”Exportfred”, som grundades år 1919. Då exporten till Ryssland upphört i och med självständigheten och den ryska revolutionen och man vände sig västerut, blev tryggande av en friktionsfri export en viktig målsättning. En av de viktigaste åtgärderna var således att förhindra hamnstrejker.

Gösta Serlachius engagerade sig även i lagstiftnings- och beskattningsfrågor.¹⁴ Han deltog speciellt aktivt i diskussioner som gällde arbetslagstiftning, bl.a. i diskussionen kring förbudet mot kvinnors nattarbete.¹⁵ Serlachius

¹¹ Tanken var att denna organisation skulle åta sig bl.a. de finska pappersarbetarnas utbildning samt i allmänhet verka för pappersindustrins tekniska och kommersiella förkovran. Uppropet till mötet publicerades bl.a. i *Teknikern* år 1903. *Teknikern* No. 388 1903, s. 377.

¹² I januari 1914 sammankallade han också ett möte för att komma överens om gemensamma försäljningspris på flask- och affischpapper på den ryska marknaden, eftersom konkurrensen på dessa kvaliteter var knivskarp, även om – som han uttrycker det – ”pappersmarknaden för närvarande måste anses vara synnerligen god.” Protokoll från möte den 28 januari 1914. Gösta Serlachius korrespondens. Viktiga brev, diverse. Gösta Serlachius konstmuseum, Mänttä.

¹³ För Serlachius aktivitet i pergamentkartellen se *A h v e n a i n e n*, s. 179–182.

¹⁴ ”Styrelsen beslöt, att bolaget skulle besvara sig över alla bolaget nu och framledes åtgagna taxeringar och skattedebiteringar, [...] såvida taxeringarna eller debiteringarna icke överensstämmer med av bolaget avgivna deklARATIONER.” Direktionsprotokoll 9.3. 1921. Metsämmannt Oy, Mänttä.

¹⁵ ”Vi är övertygade om att de flesta av dem vilka berörs av saken, ser i förbudet mot nattarbete en olycka som hotar dem, vars avsikt är att beröva dem och deras närmaste möjligheten att leva. Mänttä 4 januari 1928” Korrespondens mapp 4110. G. A. Serlachius arkiv, Suomen Elinkeinoelämän Keskusarkisto (ELKA).

goda kontakter till landets politiska ledning ansträngdes i vissa fall av hans oförsonliga inställning i dylika frågor.

Gösta Serlachius tar över rodret i GAS – aggressiv expansion

Då Gösta Serlachius tog över ledningen i Mänttä år 1913 stod Finlands industri på tröskeln till en turbulent period. För GAS innebar första världskriget samtidigt steget till storföretag.

Krigskonjunkturen under krigets första år erbjöd tillfälle till goda affärer för den finska industrin. Efterfrågan på finska industriprodukter på de ryska marknaderna var mycket god, och även pappersindustrin upplevde en snabb ökning i efterfrågan. Krigspropagandan ledde till att tidningarna körde med utvidgat sidantal och större upplagor. Prisutvecklingen var samtidigt snabb. Detta erbjöd tillfälle till stora vinster för de finska pappersexportörerna. Delvis som ett resultat av en lycklig slump startades den första cellulosaafabriken i Mänttä år 1914, vilket var just det rätta ögonblicket med tanke på krigskonjunkturen. Pappersproduktionen på GAS kunde expandera snabbt. Dessutom startade GAS även tillverkning av s.k. cellulosaavadd, en produkt med stor åtgång under kriget.

Första världskriget förde dock inte enbart med sig stora och snabba vinster utan också en snabb inflation, råvarubrist och osäkerhet inför framtiden. Man var rädd för en ”fredskris” efter kriget och i slutet av år 1916 kunde man dessutom observera att avsättningen av papper av lägre kvalitet började stagnera. Detta ledde till en snabb omstrukturering inom den finska träförädlingsindustrin, där flera företag under en kort tid bytte ägare. Hela branschen genomgick en snabb vertikal och horisontell integration. Målsättningen var dels var att köpa upp produktionsenheter som producerade kvalitetspapper, dels att trygga råvarutillgången.¹⁶

Även för Gösta Serlachius erbjöd sig flera gånger möjligheten att köpa upp andra industrianläggningar och han lät inte tillfället gå sig ur händerna. År 1916 köpte GAS aktiemajoriteten i Kolho och Ryötö sågar, år 1917 Takfilt- och Pappersbruks Ab, senare TAKO, i Tammerfors. År 1918 skedde ett sista större företagsköp, då GAS förvärvade aktiemajoriteten i Kangas Pappersbruk. Gösta Serlachius kände ju väl till bolaget sedan tidigare och han inne-

¹⁶ Ahvenainen, s. 116 och Markku Kuisma, *Metsäteollisuuden maa. Suomi, metsät ja kansainvälinen järjestelmä 1620–1920*. Suomen Historiallinen Seura (Helsinki 1993), s. 458–459.

hade en mindre aktiepost i bolaget. Senare inlöste GAS hela aktiestocken. GAS köpte även några andra mindre företag. En del av dessa såldes senare, sedan jordegendomar inlemmats i GAS.¹⁷

Serlachius främsta syfte med företagsköpen var dels att höja förädlingsgraden och utvidga sortimentet, dels att säkra råvarutillgången och tillgången på slipmassa. Kangas intresserade Serlachius speciellt mycket, eftersom bruket tillverkade högförädlade produkter och var ett bra komplement till Mänttäs produkter. Köpet av Kangas var också ett energipolitiskt beslut. Kangas hade nämligen överskottsenergi, medan man i Mänttä var i trängande behov av energi. Kangas kunde således tillgodose Mänttä energibehov.¹⁸ Dessutom kunde Mänttäs cellulosa förädlas i de andra dotterbolagen. Även om en stor del av cellulosan ännu på 1920- och 1930-talet gick på export, förädlades en växande andel i egna fabriker.¹⁹

Trots att krigskonjunkturen hade medfört stora vinster, betungade den snabba expansionen i GAS, speciellt köpet av Kangas, företagets affärer. Skuldsättningen ökade kraftigt.²⁰ Till Gösta Serlachius främsta egenskaper hörde inte försiktighet i affärer.

Produktdiversifiering och specialisering på kvalitetsprodukter

Gösta Serlachius följande åtgärd var att rationalisera och successivt omfördela produktionen mellan Mänttä, Tako och Kangas. Målsättning var att de enskilda bruken skulle specialisera sig, även om det också förekom överlappande produktion.²¹ Till Kangas koncentrerades produktionen av specialpapper av hög kvalitet, främst tobaks-, broschyr-, bok- och tryck-, koncept- och ritpapper. Dessutom tillverkades fin kartong för t.ex. visitkort, silkespapper och äkta pergament.²² Tako tillverkade främst kartong och s.k. spännpapper.

¹⁷ För detaljerad redogörelse över alla företag och jordegendomar som GAS köpte, se *N o r r m é n*, s. 190 ff.

¹⁸ Se t.ex. *N o r r m é n*, s. 184.

¹⁹ På 1920-talet gick omkring hälften, tidvis mera, på export. På 1950-talet förädlades i praktiken all cellulosa från Mänttä inom koncernen. Teknisk årsrapport från cellulosaafabriken 1919–1926 och 1954, Cellulosaafabriken årsberättelser mapp 3412, G. A. Serlachius arkiv, ELKA.

²⁰ *A h v e n a i n e n*, s. 118.

²¹ ”Genom förenämnda åtgärder [ombyggnaden av PMI för pergaminproduktion, [förf. anm.] kunde en lycklig specialisering av produktionen såväl i cellulosaafabriken som i pappersbruket å Mänttä genomföras.” Direktionsprotokoll G. A. Serlachius 20.7.1925. Metsämmanut Oy, Mänttä.

²² Produktionen av tobakspapper upphörde år 1929.

I Mänttä koncentrerade man sig i huvudsak på att producera cellulosa och cellulosahaltiga förädlingsprodukter, t.ex. päs-, tidnings-, skriv-, tryck- och sulfithaltigt omslagspapper, pergamin eller greaseproof,²³ samt silkespapper och cellulosavadd. Tidningspapperstillverkningen minskade dock småningom. Pappersmaskin nr 1 (PM I), som dittills främst producerat tidningspapper, ombyggdes 1925 för produktion av greaseproof, då linjen blivit olönsam. Senare upphörde man helt med tidningspappersproduktionen.²⁴ I Mänttä koncentrerade man sig allt mer på greaseproof, som på 1930-talet var brukets viktigaste produkt. Så småningom expanderade också kräpp- och mjukpappersproduktionen, d.v.s. servetter, toalettpapper, handdukspapper och köksrullar – det sortiment som Mänttä senare kanske varit mest känt för. Verkligt storskalig blev produktionen av mjukpapper emellertid först efter kriget. Gösta Serlachius strävade dock hela tiden att utöka produktsortimentet.

Även annan träförädling förekom inom GAS. Kolho producerade bl.a. mekaniska trävaror. Som ett resultat av företagsköpen bedrev GAS även en småskalig tryckeriverksamhet och hade en snickeriverkstad. Pappersproduktionen var dock GAS främsta verksamhetsområde.²⁵

Mänttä var det största bruket. Vid tiden för företagsköpen fanns det fyra pappersmaskiner på Mänttä, medan det på Tako fanns en kartongmaskin och på Kangas två pappersmaskiner. Vid alla tre bruken expanderade produktionen relativt raskt under 1920- och 1930-talet som följd av nyinvesteringar. År 1929 körde t.ex. den femte pappersmaskinen i gång på Mänttä.²⁶ Cellulosaproduktionen ökade från 19 000 ton år 1925 till 36 000 ton år 1938 och pappersproduktionen mer än fördubblades under samma tid.²⁷ På Tako togs en ny kartongmaskin i bruk 1937, och även på Kangas skedde det betydande

²³ Pergament och pergamin är båda fettåliga papperskvaliteter som används främst till omslagspapper för livsmedel. Pergamin, t.ex. vanligt smörpapper, är en billigare produkt än pergament. Riktigt fint pergament är dock hållbarare. *Tavaranakirja II*, s. 119.

²⁴ Erkki Kontio & Lars von Bonsdorff, *G.A. Serlachius Oy 1868–1968. Perheyrittäksen vaiheita* (Helsinki 1968), s. 22. Angående stoppanget av pappersmaskin No 1 på Mänttä. Pappersbruket diverse, mapp 3636, GA Serlachius arkiv, ELKA. Utredning angående Mänttä pappersmaskin No. 1 användning, sign. Gösta Serlachius. Paperitehtaan Vuosikertomukset, mapp 3408, G. A. Serlachius arkiv, ELKA.

²⁵ I Mänttä grundades även en spritfabrik år 1919 och även andra kemiska produkter, t.ex. lim, framställdes. Dessutom hade Mänttä en betydelsefull verkstadsproduktion.

²⁶ År 1949 togs PM VI i bruk och på 1950-talet anskaffades två nya pappersmaskiner.

²⁷ År 1925 var produktionen drygt 6 000 ton och 1938 14 000 ton. 1937 var den så stor som 17 600 ton. Pappersbrukets årsberättelser mapp 3408 G. A. Serlachius arkiv, ELKA.

nyinvesteringar i ett par omgångar. I mitten av 1920-talet förnyades PM II och samtidigt inköptes en ny pergamentmaskin. I mitten av 1930-talet anskaffades bl.a. en ny pappersmaskin som ersatte den gamla PM I.²⁸

Efter att produktionen omorganiserats mellan bruken började Serlachius målmedvetet höja förädlingsgraden och koncentrera produktionen till specialprodukter av hög kvalitet. Köpet av Kangas hade speciellt intresserat honom eftersom bolaget producerade kvalitetspapper. Det goda med specialprodukterna av hög kvalitet var dessutom att konkurrensen ofta var liten på den inhemska marknaden. I vissa fall var GAS t.o.m. den enda producenten av en viss vara. Kangas var under denna period den enda finska pappersfabriken som producerade äkta pergament. Konkurrensen på kräpp- och mjukpappersområdet var också liten.

Fallet med Tervakoski pappersbruk på 1930-talet utgör ett annat bra exempel på Serlachius intresse för specialprodukter med liten konkurrens. Tervakoski framställde olika sorter av kvalitetspapper, främst sedel-, tryck- och skrivpapper, handgjorda kvalitetspapper och bibelpapper. Inom vissa kvaliteter var man den enda producenten i Finland. Samtidigt konkurrerade man med Kangas i vissa produktsektorer. Majoritetsägare i Tervakoski sedan 1921 var Finlands Bank och chefdirektör Risto Ryti satt i bolagsstyrelsen. Bruket hade lönsamhetsproblem på 1930-talet, och Ryti bad Gösta Serlachius hjälpa till med att sanera bolagets affärer. Gösta Serlachius gick in för uppgiften ”med den iver som kännetecknade honom”.²⁹ Resultatet var att Tervakoski och GAS ingick ett samarbetsavtal på fem år, där GAS bistod Tervakoskis ledning i kommersiella och produktionstekniska frågor. Denna affär innebar vissa ekonomiska fördelar för GAS, eftersom bolaget fick provision på försäljningen. Gösta Serlachius intresse för affären berodde dock främst på att han strävade att så småningom få köpa Finlands Banks aktier i företaget. Risto Ryti hade låtit förstå att en dylik möjlighet kunde vara aktuell. Då femårsavtalet började lida mot sitt slut försökte Gösta Serlachius påskynda förhandlingarna med banken om köpet. Det blev dock aldrig någon affär och aktiemajoriteten förblev i Finlands Banks händer.³⁰

²⁸ Ahvenainen, s. 149–157.

²⁹ Vilho Annala, *Tervakosken Paperitehtaan historia* (Helsinki 1950), s. 263.

³⁰ Ahvenainen, s. 177. För Gösta Serlachius version av händelseförloppet och hans besvikelse över att inte få ett avtal till stånd, se redogörelse i direktionsprotokoll 14.12.1937. Metsämannut Oy, Mänttä.

Djärv prispolitik

Ett utmärkande drag hos Gösta Serlachius var hans djärva – eller snarast aggressiva – prispolitik. Han kombinerade denna med ett öga för förändringar i marknadsläget, vilket gjorde att han ofta effektivt kunde utnyttja rådande konjunkturläge. Detta märktes speciellt bra under första världskriget. Den snabba prisstegringen gav de finska pappersexportörerna tillfälle till snabba och stora vinster. De som dock främst drog nytta av den speciala situationen var de ryska mellanhänderna. De köpte in papper i lager från de finska leverantörerna. Priserna steg från dag till dag, och pappersexportörerna tvekade inte att i sin tur höja priset för sina kunder. Gösta Serlachius noterade dock snabbt det nya läget. Han förnyade inte kontrakten med de ryska förmedlarna när de gick ut utan sålde i stället direkt från lager till dagens pris. Han lät kunderna förstå att de helt enkelt måste acceptera; ville de ha papper fick de godkänna hans villkor.³¹ Han grundade dessutom 1915 en egen försäljningsagentur, Obsčestvo Bumaga, med huvudkontor i S:t Petersburg. Den tog hand om försäljningen från Mänttä, Kangas och Leppäkoski pappersbruk på de ryska marknaderna. Andra finska pappersproducenter följde småningom hans exempel. Serlachius klagade dock ännu år 1915 över de finska pappersproducenternas ”fänkänsliga prispolitik”, som skadade hela branschens intressen.³²

Även senare följde han noga med marknadsläget för att t.ex. utnyttja högkonjunkturer för att pressa upp prisnivån, och han var ofta aktiv i denna fråga inom de gemensamma försäljningsorganisationerna och kartellerna. Han var också tidvis irriterad på sina samarbetspartner för att de inte var tillräckligt aktiva i prispolitiken. Till exempel år 1937 tog han initiativ till ett möte för att höja prisnivån på vissa artiklar på hemmamarknaden. En prisförhöjning genomfördes också senare, men Serlachius var missnöjd över att pappersfabrikanterna inte förmått utnyttja det gynnsamma marknadsläget.³³

³¹ Norrmén, s. 165.

³² Kuisma, s. 457

³³ ”Medan exportmarknadens pris sålunda under årets 3 första kvartal hastigt stego, tillkommo på Bergsrådet Gösta Serlachius’ initiativ i mars/april en kommitté som skulle diskutera en förhöjning av de inhemska prisen. Dessvärre strandade förhöjningen då på motstånd från de övriga finpappersintressenternas sida. Otvivelaktigt hade det varit lyckligare, om en prisförhöjning redan då verkställdes, då den i alla fall två månader senare företogs, fastän blott med 10 %, vilket givetvis ej på långt när motsvarar cellulösans höga prisnivå.” Kangas årsberättelse 1937, mapp 1185 G.A. Serlachius arkiv, Kangas, ELKA.

Denna gång var hans händer låsta av de samarbetsavtal som han ingått med sina konkurrenter. Å andra sidan insåg han uppenbarligen att karteller under recessioner förhindrade aggressiv priskonkurrens.

Serlachius målsättning att tillverka högklassiga specialprodukter härrörde sig i hög grad från att de ofta gav bättre vinst. Exempelvis Kangas produkter såldes med god marginal på hemmamarknaden.³⁴ Specialprodukterna var också i allmänhet mindre konjunkturkänsliga. Följande citat kan belysa Gösta Serlachius tänkesätt:

Under den senaste sommar rådande lågkonjunkturen visade det sig nästan omöjligt att erhålla några order för PM III, på grund av att det ej fanns marknad för de pappersorter – omslagspapper och tjockare tryckpapper av lägre kvalitet – som lämpa sig för sagda maskin. Då maskinen för övrigt är gammal (byggd år 1891) och i mycket dåligt skick, uppkom tanken att genom en ombyggnad förändra den så, att på densamma kunna framställas sådana papper, som under alla konjunkturer hava efterfrågan.³⁵

Marknadsorientering och marknadskontroll

Gösta Serlachius kanske mest centrala strategi var en strävan efter marknadskontroll. Ett utmärkt exempel var hans medverkan vid grundandet av Finska Pappersbruksföreningen. Serlachius hade redan tidigare insett fördelarna från gemensam försäljning, t.ex. i och med Obščestvo Bumaga. En mera långtgående omorganisering av försäljningen av den finska pappersindustrins produkter blev dock aktuell i och med den ryska revolutionen och självständighetsförklaringen. De ryska marknaderna, som varit de primära marknaderna för finska industriprodukter, gick förlorade i ett slag. Efter inbördeskriget förvärrades situationen. Tyskland var Finlands nya bundsförvant och under kriget kunde landet hindra finska exportörer att söka nya

³⁴ Ahvenainen, s. 118. Hur aktiv han strävade efter att framställa produkter för just hemmamarknaden är visserligen svårt att bedöma. Ur ett brev den 15 januari 1934 till Risto Ryti framgår följande: ”Jag kan såväl förstå att Du hyser mindre tilltro till en ökad pappersverksamhet än till förstora cellulosatillverkning, men såsom jag redan tidigare framhållit, föreslå vi icke ombyggnaden av Kangas' pappersmaskin på den grund att vi vilja utöka vår pappersproduktion, utan på grund av att maskinen är i så dåligt skick att vi icke med densamma kunna uppehålla Kangas' goda renommé på de olika marknaderna. Tack vare det har Kangas alltid erhållit högre pris än våra konkurrenter, och detta är orsaken till att Kangas alltid lämnat så goda resultat, trots att man under de senaste åren varit tvungna att leverera rätt så stora kvantiteter för export.” Kangas utvidgning, mapp 4715 G. A. Serlachius arkiv, Kangas, ELKA

³⁵ Ombyggnad av PM III, Mänttä 14.10. 1921. PM. Reseberättelser mapp 3592 G. A. Serlachius arkiv, ELKA.

marknader längre västerut. Tyskland blev det primära marknadsområdet. Tyskland behövde visserligen papper, men varken kunde eller ville betala för produkterna.³⁶ Dessutom möttes de finska pappersexportörerna på den tyska marknaden av inköpskarteller. Den finska pappersindustrins ledande män, med Serlachius och Rudolf Walden i spetsen, insåg att de tyska inköpskartellerna måste mötas med försäljningskarteller, för att undvika ett allas krig mot alla. Denna hotbild ledde till att Finska Pappersbruksföreningen snabbt grundades. Serlachius och Walden hade dock redan i och med bortfallet av den ryska marknaden insett behovet av grundläggande strategiförändringar, och de hade dragit upp riktlinjer för skogsindustrins framtida strategier under inbördeskriget. Perioden då Tyskland dominerade den finska handelspolitiken blev ett kort mellanspel. I efterhand visade det sig inte vara en oöverkomlig uppgift för pappersindustrin att ersätta bortfallet av de ryska marknaderna. Systemet med gemensamma försäljningsorganisationer visade sig dock vara ett utmärkt hjälpmedel i marknadsföringen och försäljningen av finska industriprodukter på exportmarknaderna även i fortsättningen.

Finska Pappersbruksföreningen skötte i huvudsak den finska pappersindustrins export efter första världskriget. Gösta Serlachius hade insett att gemensam försäljning skulle vara i den finska pappersindustrins och även i GAS intresse på exportmarknaderna. En avsevärd del av GAS produktsortiment utgjordes dock av produkter som såldes i hemlandet. Detta gällde främst Kangas specialprodukter samt mjuk- och kräppappersprodukter från Mänttä. År 1922 upprättades visserligen det s.k. Pappers-Kontoret, en gemensam försäljningsorganisation för pappersförsäljningen på hemmamarknaden, men många av GAS produkter, främst specialprodukter med obetydlig konkurrens, såldes på hemmamarknaden utanför Pappers-Kontoret. Exempelvis år 1936 såldes knappt 30 % av Mänttä pappersproduktion på hemmamarknaden. Av försäljningen i hemlandet såldes 34 % direkt.³⁷ Även om Gösta Serlachius i princip var en vän av gemensam försäljning strävade han inom GAS ofta att producera varor som i hemlandet kunde säljas direkt. De inbringade ofta bättre pris och inga hindrande kvoter fanns.

Följande skäl tala ytterligare för förslaget att köpa en maskin av en viss typ: a) absolut högsta kvalitet, b) maskinen lämplig för flera sorter, c) billig i inköp och litet platsut-

³⁶ K u i s m a, s. 458–459.

³⁷ Försäljningsavdelningen. Årsberättelser, mapp 3414 G. A. Serlachius Ab arkiv, ELKA.

rymme, d) produktionen liten så den lätt kan säljas och så specialiserad att den bör stå utanför alla kvoter – [...].³⁸

Man var också inom bolaget orolig då man från Pappers-Kontoret i ett skede planerade att en större del av Kangas produktion som tidigare sålts direkt skulle räknas in i kvoterna.

”Ordförande [Serlachius] meddelade att Kangas pappersbruk, som härintills haft hela sin försäljning inom landet och hittills även kunnat placera största delen av sin produktion inom Finland, nu såg sin ställning hotad därigenom att Finska Pappers-Kontoret önskade i den kvot enligt vilken Kangas var berättigat att erhålla orders via Pappers-Kontoret, inräkna jämväl brukets s.k. specialiteter, vilka Kangas försälde direkt och vilka tidigare ej ingått i kvoten.”³⁹

Vissa specialprodukter såldes förvisso på exportmarknaden via Pappersbruksföreningen, men till individuella pris och kvantiteter. Några av Kangas specialprodukter såldes även direkt på exportmarknaden.⁴⁰ Sannolikt innebar detta i vissa fall prismässiga fördelar som Gösta Serlachius snabbt noterade.

Även om Serlachius var en vän av det industriella samarbetet som idé, strävade han samtidigt hela tiden efter att inrikta sin egen produktion på specialprodukter med obetydligt konkurrens. Detta var ett led i hans strävan efter marknadskontroll. På exportmarknaden innebar det gemensam försäljning och avtal mellan producenterna, på hemmamarknaden monopolsträvanden. I de fall GAS inte hade monopol på en produkt i hemlandet ingick Serlachius dock gärna samarbetsavtal kring markandsandelar och pris. Som ovan nämndes var han en av de aktiva bakom upprättandet av den s.k. påskartellen och bolaget kom bl.a. överens med Rafael Haarla om försäljningspris för servetter år 1928.⁴¹

³⁸ Berättelse över resa till USA i jan.-mars 1936. R. Erik Serlachius. Matkakertomuksia ja muistioita. mapp 5481. G. A. Serlachius arkiv ELKA.

³⁹ Direktionsprotokoll, den 8.12. 1923. Metsämannut Oy, Mänttä.

⁴⁰ Ahvenainen, s. 123.

⁴¹ Myyntiosasto, Kreppipaperit ja kreppituotteet 1924-31, Mapp 3971 G. A. Serlachius arkiv, ELKA Han förhandlade även med andra bolag: ”Då jag senast var i Helsingfors, hade jag en diskussion med Dr. Borg angående Kauttuas och vår konkurrens. Borg lovade, att han icke skulle köpa någon servettmaskin under förutsättning, att vi icke anskaffa en maskin för tillverkning av något slags specialpappersdukar, som han går in för. Detta godkände jag självfallet, ty en pappersduk blir aldrig en så stor artikel som en servett. [- -] Vad jag däremot icke tycker om, var att han påstod sig vara betänkt på att omändra sin gamla maskin på ungefär samma sätt som vi nu byggt om PM IV. Emellertid är frågan på maskinkräpperat papper i så starkt stigande, att vi icke kunna undvika konkurrens. Vi ha i alla fall den fördelen, att vi äro de första på området och torde även besitta större erfarenhet på gebitet än någon annan i detta land.” R.

Man bör dessutom notera att verksamheten i kartelliseringssträvandena samtidigt befrämjade, förutom genom de generella fördelar som kartelliseringen medförde, Serlachius eget företag. Genom Pappersbruksföreningen fick han bl.a. veta att man i England var missnöjd med det papper som det finska smöret var packat i. Serlachius uppmanade genast Kangas att kontakta Centralandelslaget Valio och meddela att Kangas var det enda bruk i Finland som producerade pergament.⁴²

Ledningen i GAS var också marknadsorienterad i den betydelsen att man använde relativt mycket tid och resurser för att utreda den potentiella efterfrågan.⁴³ Då PM I år 1925 ombyggdes för greaseproof var motivet inte enbart att det var olönsamt att tillverka tidningspapper på bruket. Gösta Serlachius utredde själv ingående pergaminets marknadsutsikter och insåg att efterfrågan på artikeln både i Finland och utomlands var i stadig tillväxt.⁴⁴ Man satsade inom GAS relativt mycket på marknadsföring och företaget hade en egen försäljningschef. På de interna försäljningsmötena behandlades bl.a. effektivisering av försäljningen i hemlandet och anpassningen av produktionen till konjunktur- och säsongvariationer, t.ex. mellan jul- och kraftservetter.⁴⁵ Idéer för nya produkter fick GAS ledning på studieresor utomlands. Exempelvis år 1936 besökte disponenten på Mänttä, Gösta Serlachius son, R. Erik Serlachius tillsammans med ingenjör Gunnar Stadius USA. Avsikten var att finna nya produkter på mjukpappersområdet som den finska konsumenten kunde vara intresserad av. Speciellt s.k. *disposable tissues*, d.v.s. ansiktspapper och styckeförpackade handdukpapper, intresserade.⁴⁶

Erik S. till GS. Korrespondens 1937 mapp R. Erik Serlachius. Gösta Serlachius konstmuseum, Mänttä. PM IV hade ombyggts för produktion av cellulosavadd.

⁴² *A h v e n a i n e n*, s. 122–123.

⁴³ Berättelse över resa till USA i jan.-mars 1936. R. Erik Serlachius. Matkakertomuksia ja muistiot, mapp 5481, G. A. Serlachius arkiv ELKA.

⁴⁴ ”Då efterfrågan å pergaminprodukter såväl inom landet som å exportmarknaden var synnerligen stor, kunde man med full tillförsikt påräkna, att PM I kunde sysselsättas med fullkomligt likartad produktion under långa tidsperioder, vilket vore en betydande vinning. Försäljningsmöjligheterna hade noga undersökts och hade därvid framgått, att avsättningen av detta papper måste anses säker [...]” Direktionsprotokoll G. A. Serlachius 20.7.1925. Metsämannut Oy, Mänttä.

⁴⁵ Protokoll från försäljningsmöten. B. Vitzthums arkiv, protokoll, mapp 4581. G. A. Serlachius arkiv, ELKA

⁴⁶ Berättelse över resa till USA i jan.-mars 1936. R. Erik Serlachius. Matkakertomuksia ja muistiot, mapp 5481 G. A. Serlachius arkiv ELKA.

Hur handskas med ett snabbt växande företag?

Den snabba tillväxten inom GAS ledde också till organisationsförändringar. Decentralisering av företagsledningen och formalisering av regler och rutiner blev nödvändiga. Expansionens följder för företagsorganisationen har varit en central fråga i företagshistorisk forskning och det kan vara av intresse av att studera utvecklingen inom GAS-koncernen närmare.⁴⁷ Med sina erfarenheter från rationalisering av Kangas och Kymmene var Gösta Serlachius sannolikt väl förberedd för uppgiften.

De uppköpta pappersbruken sköttes i princip som formellt självständiga ekonomiska enheter. De hade egen styrelse och en egen disponent, som var ansvariga för bolagens lönsamhet. Detta var dock enbart en formalitet. GAS centralförvaltning förlades till Mänttä och till huvudkontoret koncentrerades all sådan verksamhet som var central för hela bolaget. Större frågor skulle underställas "Bergsrådet" i Mänttä, och alla strategiska beslut fattades på huvudkontoret. I praktiken bestämde centralförvaltningen även om väsentliga förändringar i produktionen, tekniska omställningar och nyinvesteringar i dotterbolagen. Gösta Serlachius följde dessutom kontinuerligt med verksamheten och resultaten vid de enskilda bruken. Även om han i princip överlät den dagliga operativa ledningen till platscheferna befattade han sig i praktiken ofta även med relativt obetydliga rutinärenden.⁴⁸ De enskilda pappersbrukens direktioner bestod i huvudsak av personer från centralförvaltningen och moderbolaget. Mänttäs disponent hade dessutom en specialställning i förhållande till de andra platscheferna, speciellt sedan sonen R. Erik Serlachius tog över år 1929.

Samarbetet mellan de enskilda bruken, speciellt Kangas och Mänttä, var tidvis intimt. Man bytte t.ex. order beroende på arbetssituationen på de enskilda bruken.⁴⁹ I de fall där Kangas produkter såldes direkt skötte Mänttä bruks försäljningsavdelning även om deras försäljning. Kangas knöts nära till moderbolaget och många av Kangas ärenden behandlades i GAS styrelse mera ingående än i Kangas egen. Gösta Serlachius följde också speciellt noga med Kangas försäljning och kostnadskalkyler.⁵⁰

⁴⁷ Ex. Alfred. D. Chandler Jr., *Strategy and Structure: Chapters in the History of the Industrial Enterprise* (Cambridge MA 1962).

⁴⁸ Ännu på 1930-talet går t.ex. beslut om beviljande av pension åt arbetare på Kangas bruk ofta till Gösta Serlachius för godkännande. Historia ym. Kangas bruk, mapp 4715 G. A. Serlachius arkiv, ELKA.

⁴⁹ Ahvenainen, s. 118.

⁵⁰ Ahvenainen, s. 122–123.

De högre tjänstemännen och experterna – företagets ”akilleshäls”?

Redan Werner Siemens konstaterade att tjänstemännen är företagets ”akilleshäls”.⁵¹ Detta gäller speciellt de högre tjänstemännen och de experter som besitter för företaget central kompetens. Trots att de högre tjänstemännen hade – och har – en särställning i företagen blir deras roll i bolagets utveckling ofta obehandlad eller underskattad.

I ett företag som GAS under Gösta Serlachius period är det intressant att närmare studera platschefernas och ingenjörernas roll. Gösta Serlachius var en aktiv och dynamisk företagsledare som ville kontrollera bolagets verksamhet fullständigt och han var även mycket aktiv i den dagliga verksamheten. Å andra sidan växte bolaget snabbt och den tekniska utvecklingen gick raskt framåt. Gösta Serlachius saknade professionell utbildning även om han bekantat sig med pappersframställning i Wien. Han var därför beroende av experterna då de tekniska riktlinjerna drogs upp. Dessutom hade han många järn i elden utanför bolaget och var ofta borta under längre perioder. Han var alltså tvungen att delegera ansvar.

Gösta Serlachius förmådde dock upprätthålla fullständig kontroll genom att placera lojala och närstående män på centrala poster. Det var dessutom kutym inom GAS att platschefer och högre tjänstemän cirkulerade mellan bruken. T.ex. R. Erik Serlachius var först driftsingenjör och teknisk ledare på Mänttä, men utsågs år 1927 till disponent på Kangas, där han stannade fram år 1929. Bolagets mångåriga försäljningsdirektör och senare viceverkställande direktör, Burghard Vitzthum, var 1929–1932 disponent på Kangas. Därefter utnämndes han som ”Gösta Serlachius man” till disponent och verkställande direktör för Tervakoski. År 1939 kallades han tillbaka till Mänttä. Genom att låta tjänstemännen cirkulera på detta sätt knöts enheterna nära varandra. Samtidigt kan man anta att det hindrade att platscheferna blev för självständiga i förhållande till centralförvaltningen och Serlachius.

En annan viktig nyckel till förmågan att upprätthålla kontrollen låg i information. Gösta Serlachius var mycket mån om att han hade information om allting i den dagliga verksamheten. Möten mellan moderbolagets representanter och dotterbolagens platsledning ordnades regelbun-

⁵¹ Jürgen Kocka, 'Family and Bureaucracy in German Industrial Management 1850–1914. Siemens in a Comparative Perspective', *Business History Review* 1971. Vol XLV, No.2.

det.⁵² Platscheferna skickade in vecko- och månadsrapporter till huvudkontoret, och om Gösta Serlachius var på resa höll han via korrespondens regelbundet kontakt med bruksledningen.⁵³ Han blev också informerad om alla brev som kommit under den tid han varit borta.⁵⁴ Speciellt sonen R. Eriks roll som förmedlare av information till Gösta Serlachius var central. Om någondera var på resa brevväxlade far och son flera gånger i veckan. Ofta gick också information och order från Gösta Serlachius via R. Erik till de andra platscheferna. De fick meddelanden från den senare om vad "Bergsrådet" hade bett honom framföra.

Hur stor vikt Gösta Serlachius lade på att hålla sig noggrant informerad, framgår av ett cirkulärbrev till samtliga tjänstemän, innehållande bl.a. en reprimand för att viktig information inte nått högsta chefen.

Vi vilja framhålla av vilken stor vikt det är att högsta ledningen av hela koncernen – under-teknad – erhåller kännedom om allt som rör koncernens angelägenheter. Det har tyvärr blivit sed bland tjänstemännen att man icke vill 'besvara Bergsrådet' med en 'obetydlig' sak. Men högsta chefen förefaller det som respektive tjänsteman inte alltid skulle kunna bedöma betydelsen av en sak, då han slutligen genom en underordnad tillfälligtvis erfar om en principalsak av enligt hans tanke utomordentlig betydelse. Det är den högsta chefen, som alltid får lov att taga emot alla stötar utifrån. Det är han som i sista hand svarar för varje tjänstemans åtgärder." [...] "(E)n stor försumlighet begär den som erhåller ett uppdrag, men underlåter att rapportera när och huru uppdraget utförts. En avdelningschef åter, som avsiktligt hemlighåller begångna fel för att han därmed tror sig blotta sig själv eller sätta någon annan i mellanhand är icke värd att intaga den ställning han erhållit i bolaget, ty detta är icke till för hans skull, utan han bör ständigt ställa bolagets intresse i främsta rummet.⁵⁵

⁵² "Minst varannan månad bör sammanträden hållas i Kolho eller Mänttä för att diskutera alla frågor som berör Kolho." Protokoll från den 10 juli 1937. Möte på Joenniemi gård för att behandla frågor rörande Kolho O/Y. Gösta Serlachius korr. KOA 25. 1937. Gösta Serlachius konstmuseum, Mänttä.

⁵³ "Vi taga för givet, att Bergsrådet även under denna utomlandsvistelse önskar erhålla sedvanliga veckorapporter från Kangas, ehuru vi icke erhållit någon formell uppmaning därtill." Brev från Kangas disponent till GS 19.8.1935. Gösta Serlachius Korr. Kangas KA22. Gösta Serlachius konstmuseum, Mänttä.

⁵⁴ "Farbror Gösta; Av den post, som anlänt under Farbror Göstas frånvaro, tillåter jag mig härmed översända följande brev: Herr Ludlows brev av den 8 ds jämte bilaga; Viktor Janssons brev av den 13 ds; Emil Vikströms brev av den 17 ds. Jag bifogar förteckning över alla andra brev, som anlänt sedan Farbror Gösta reste." Brev från Andreas Diesen till GS. Gösta Serlachius Korr. Diesen D9. 1935. Gösta Serlachius konstmuseum, Mänttä.

⁵⁵ Brev till disponenter och avdelningsföreståndare den 7 jan. 1935 Tiedotuksia Isännöit-sijälle 1929–30, huolto-osasto, mapp 5181 G. A. Serlachius arkiv, ELKA.

Förvaltningen av Tervakoski och Gösta Serlachius agerande i firman Schau-
man utgör också bra exempel på hans strävan att placera ”sina män” på
olika poster och på det sättet få kontroll i bolaget. Även om GAS enligt
avtalet endast skulle bistå Tervakoski tekniskt och kommersiellt, kontrol-
lerade Serlachius i praktiken bolaget helt. W. Stjerschantz, som var verk-
ställande direktör för Tervakoski då samarbetsavtalet ingicks, åtnjöt vis-
serligen inget större förtroende hos styrelsen, men när GAS, d.v.s. Gösta
Serlachius, fick insyn i företaget blev Stjerschantzs avgång oundviklig. En
konflikt mellan denne och Gösta Serlachius tillstötte nästan omgående, var-
efter den senare på den lediga platsen placerade sin man Burghard Vitzthum.
Den verkliga ledaren i Tervakoski var dock Serlachius själv.⁵⁶ Då Vitzthum
”behövdes” i Mänttä 1939, ersattes han på Tervakoski med Gösta Serlachius
andra son Bror. Denne stannade i flera årtionden på Tervakoski.⁵⁷

Gösta Serlachius satt också i styrelsen för Wilh. Schau-
man Ab. Han var genom sin mor nära släkt med huvudägarna och hade dessutom en större
aktiepost i bolaget. Även i detta bolag var hans inflytande stort, vilket hade
konsekvenser för den högsta administrativa ledningen i bolaget. En konflikt
mellan Serlachius och direktören för Schaumans fanerkoncern med säte i Jy-
väskylä, Bruno Krook, om familjens plan att sälja ut någon av de tre fanerfa-
brikerna och i stället bygga en cellulosafabrik, ledde till Krooks framtvungna
avgång år 1929. Gösta Serlachius placerade på Krooks plats återigen en av
sina egna män, Rafael Jaatinen, tidigare platschef i Mänttä. Avsikten var att
Jaatinen skulle förverkliga Serlachius och familjens planer, men det visade sig
att Jaatinen inte följde de planer som Serlachius stakat ut och som skulle ha
utmynnat i att han skulle ha övertagit kontrollen också över firman Schau-
man. Serlachius var missnöjd både med Jaatinen och familjebolagets ledning.
Konflikten ledde senare till en fullständig brytning.⁵⁸

⁵⁶ *Annala*, s. 266. Enligt *Annala* blev dock Vitzthum självständigare med tiden.

⁵⁷ Gösta Serlachius drag att ta tillbaka Vitzthum till Mänttä förefaller ha varit ett resultat
av de strandade förhandlingarna om att få köpa åtminstone en del av Finlands Banks aktier
i Tervakoski och kanske ett sista försök att ännu fortsätta underhandlingarna. Han var också
mycket besviken över att det inte blev något affären. Se Gösta Serlachius redogörelse i direk-
tionsprotokollet för GAS den 14.12.1937. *Metsämännöt Oy, Mänttä*.

⁵⁸ Se vidare *Per Schybergs on, Med rötter i skogen. Schau-
man 1883–1983*, del I (Helsingfors 1983), s. 208–210. Den slutliga brytningen kommer då en av GAS centrala ingenjör-
er Harry Alfthan flyttar över till det schaumanska bolaget. Gösta Serlachius avgår ur firman
Schaumans styrelse. Samtidigt avgår även Jaatinen och Gustav Schütt, en av de schaumanska
arvingarna, ur GAS styrelse. Affären Alfthan var dock enbart droppen som fick bägaren att

Gösta Serlachius eftersträvade makt och kontroll och lyckades också utmärkt i den egna koncernen och även i Tervakoski. I firman Schauman ledde hans försök att dirigera bolagets utvecklingsstrategi till en brytning. Han lyckades inte heller i sina försök att förvärva aktiemajoriteten i Tervakoski.

De högsta tjänstemännen hade emellertid en stark position som sakkunniga; speciellt i produktionstekniska frågor var Gösta Serlachius starkt beroende av sina platschefer och ingenjörer. Det förefaller också som han skulle ha en förmåga att välja skickliga medarbetare. Han hade bl.a. ”upptäckt” svensken Sölve Thunström, som senare gjorde sig bemärkt i många finska företag.⁵⁹ De flesta ingenjörer och disponenter stannade också länge på sina bruk och samarbetet med koncernledningen löpte för det mesta friktionsfritt. Vid sidan av R. Erik Serlachius hade bolagets överingenjör Warner Silversparre en särställning. I egenskap av chef för kraftavdelningen gjorde han många utredningar om kraftförsörjningen, men hade också stort inflytande i tekniska frågor som berörde bruken.

Samtidigt står det helt klart vem som slutligen fattade besluten. Ofta initierade Gösta Serlachius också själv utredningar, som han delegerade åt någon ingenjör. Trots att han saknade formell teknisk utbildning hade han goda insikter i många tekniska detaljer. Planeringsarbetet kring utbyggnaden av Kangas är ett gott exempel.⁶⁰ Processen var långvarig, och ingenjör Oskar Burgman på Kangas hann författa många promemorior. Hela processen styrdes dock från Mänttä, där Burgman utarbetade nya förslag på basis av Gösta Serlachius direktiv och riktlinjer.

Ingenjörerna fick inte heller alltid se sina idéer förverkligade. Ur reseberättelsen om USA-resan framgår att Gunnar Stadius hade mera storstilade

rinna över. Osämjan hade sitt ursprung i den utdragna affären kring cellulosafabriken och i ett kraftavtal mellan det schaumanska bolaget och GAS, som man blivit oense om. ”Jag bryr min hjärna med att fundera ut den verkliga orsaken till Ditt upprädande och kan ej annat än tro, att den ligger någon annanstädes. ”Ända sedan underhandlingar mellan Mänttä och Jyväskylä angående kraftbytet har jag ej kunnat förstå Ditt handlingssätt och min ställning med anledning därav, har varit mången gång mer än pinsam.— Att Du tager de konsekvenser, som Du nu gör, allena med anledning af saken Alfthan, vill ej gå i mitt hufvud.” Brev från Gustav Schütt till GS. 5.4. 1934. Korrespondens, mapp Jaatinen & Schütt. Gösta Serlachius konstmuseum Mänttä.

⁵⁹ Thunström var senare anställd bl.a. i Wilh. Rosenlew Ab samt VD för Enso Gutzeit Oy 1921–1924. Serlachius misslyckades dock i ett val av teknisk ledare på Tervakoski 1932. Se bl.a. *A n n a l a*, s. 265

⁶⁰ Kangas utvidgning. G. A. Serlachius arkiv, ELKA; Ahvenainen, s. 150.

planer än R. Erik Serlachius. ”I nya specialiteter som GAS med fördel kunde införa, fick jag utomordentliga lärdomar. Jag tänker närmast på s.k. ’facial tissue’ eller damnäsdukar, servietter i mjuk kvalitet, ’lady pads’ o.s.v., men dessa fordra naturligtvis något större kapitalinvesteringar.” R. Erik Serlachius var försiktigare inför nyinvesteringarna och föreslog enbart att man skulle skaffa en ny servettmaskin och göra omändringar i PM IV, vilket också var det alternativ som förverkligades. År 1937 köptes en servettmaskin. Stadius fortfor dock att intressera sig för *tissue*-framställningen. Den 30 januari 1939 skrev han en ny promemoria där han på nytt föreslog tillverkning av ”*facial tissues*” och andra produkter. En handskriven kommentar av Gösta Serlachius visar dock att ledningen ännu var försiktig: ”RES anser affären vara för riskabel för n.v. förhållanden. Export torde knappt kunna påräknas? GS.”⁶¹ Gösta Serlachius förlitade sig i tekniska frågor också allt mer på R. Erik Serlachius, som var utbildad diplomingenjör från tekniska högskolan i Dresden.

Det var dessutom helt klart att ingenjörerna inte ens i mindre frågor kunde agera utan Gösta Serlachius tillstånd. Till och med överingenjör Silfversparre blev uppläxad när han utan att rådgöra med Gösta Serlachius först beställt en ny turbin till Kangas, trots att det sedan länge varit klart att den skulle beställas.⁶² De facto ansträngdes relationen till Silfversparre upprepade gånger för att han fattat beslut på eget initiativ. Silfversparre stannade dock över trettio år i bolagets tjänst, så några större schismer uppstod inte.

Patriarkalism och taylorism

Gösta Serlachius var, liksom de flesta andra i arbetsgivarlägret under mellankrigstiden, misstänksam mot vänsterströmningar och facklig organisering. Han motsatte sig starkt förhandlingar på organisationsnivå och tanken på kollektivavtal. Till hans ideologi hörde att arbetsgivaren hade oinskränkt rätt

⁶¹ PM daterat den 30 januari 1939. Gunnar Stadius. Matkakertomukset. Mapp 5841 G. A. Serlachius arkiv, ELKA.

⁶² ”[...] men detta kan icke innebära att jag utan vidare godkänner att Du ”omin lupin” beställer en anläggning utan att tala med och föredraga denna sak för Dina överordnade. Den utredning Du ger angående turbinens behövlighet var för mig mer eller mindre onödig, ty jag har för länge sedan insett behövligheten av att Kangas beställer en mottrycksturbin, och jag vet mycket väl att jag i princip alltid uttalat mig för att denna turbin skall beställas, men detta innebär ingalunda att Du ensam skall avgöra tiden för beställningen utan att tala med Erik eller mig härom.” Meddelande till Ingeniör Silfversparre. GS korr. 1937 Warner Silfversparre Si 48. Gösta Serlachius konstmuseum, Mänttä.

att bestämma om arbetstider och löner. Serlachius höll t.ex. hårt på rätten till det s.k. nittonde arbetsskiftet då konflikten kring det blommade upp år 1920.⁶³

Liksom Serlachius insåg nyttan av kartellisering som ett resultat av förändringar i verksamhetsomgivningen för pappersindustrin, insåg han att det låg i arbetsgivarnas intresse att organisera sig som ett motdrag mot en ökad facklig organisering. Liksom tidigare konstaterats var han under 1920-talet en av centralgestalterna i arbetsgivarorganisationerna. Serlachius och skogsindustrins arbetsgivare hörde till den hårdaste falangen inom AFC, och konflikter tillstötte tidvis, främst med verkställande direktören Axel Palmgren, som i många frågor representerade en mer återhållsam linje. Träförädlingsindustrins arbetsgivare var t.ex. mera oförsonliga mot kollektivavtal än vad Palmgren var. Likaså bidrog attityderna till Lapporörelsen till konflikter inom arbetsgivarlägret. Gösta Serlachius hade, som många andra industrimän med rötter i Österbotten, sannolikt en försonligare inställning till Lapporörelsen än majoriteten i AFC.⁶⁴ Det är svårt att veta exakt hur Serlachius förhöll sig till Lapporörelsen, men han var åtminstone i början en varm anhängare, vilket följande citat visar på: ”Vi äro emellertid alla med om att på det varmaste understöda Lappo-rörelsen, och tacka för Edert förslag att reservera en plats i delegationen för en svensksinnad person i Mänttä.”⁶⁵ GAS stödde även Lapporörelsens bondemarsch finansiellt.⁶⁶

⁶³ Då åttatimmars arbetsdag införts 1918 hade pappersindustrin tillåtit med en undantagslag tillämpa ett extra nittonde skift som sträckte sig från söndag kl. 22 till måndag kl. 6. Arbetsveckan blev således 56 timmar i stället för 48. Pappersarbetarförbundet hotade i oktober att sluta jobba denna tur. Som svar gick arbetsgivarna ut med ett hot om uppsägning. Arbetsgivarna utgick med segern i denna konflikt.

⁶⁴ Enligt Mansner var man i AFC visserligen försiktigt positivt inställd till rörelsen i början, men då Lapporörelsen började syssla med verksamhet som man ansåg vara olaglig tog många avstånd från rörelsen. Axel Palmgren misstänkte själv att de som planerade hans avgång 1933 var en grupp till vilken Gösta Serlachius hörde. Palmgren bedömde att de främsta orsakerna var hans positivare inställning till kollektivavtal och hans oförsonligare linje till Lapporörelsen. M a r k k u M a n s n e r, *Työnantajaklubista keskusliitoksi. Suomen Työnantajain Keskusliitto ja sen edeltäjä Suomen Yleinen Työnanatajaliitto. 1907–40* (Jyväskylä 1981), s. 426.

⁶⁵ Meddelande från R. Erik Serlachius till Gunnar Bärlund i juli 1930, mapp 4110 G. A. Serlachius arkiv, ELKA

⁶⁶ ”För Lappotåget blevo vi taxerade Fmk 5.500,-. Norrmén anhöll om 10.000,-, såsom lovats. Skillnaden skulle användas till valpropaganda för svenskhet och industri. Jag skickade hela summan.” Brev från R. Erik Serlachius till GS 27.8. 1930. R.Erik Serlachius, korrespondens 1930, mapp 4110 G. A. Serlachius arkiv, ELKA.

I sitt eget företag upprätthöll Gösta Serlachius den gamla patriarkaliska modellen.⁶⁷ Arbetskraftspolitiken under mellankrigstiden uppfyllde alla kriterier på patriarkalism. Bolaget ombesörjde en stor del av de grundläggande nyttigheter som bolagets anställda behövde. Man hade egen hälsovård, sjuk-kassor och pensionssystem för sina anställda. Man hade omsorg om äldre arbetstagare. Bolaget förde en aktiv bostadspolitik, upplät mark för hyresbos-täder, sålde tomtmark åt arbetarna samt garanterade bostadslån. GAS skötte även om grundutbildningen för de anställdas barn och grundade år 1929 en egen yrkesskola. Företaget stod för förenings-, barn- och ungdomsverksamhet, där även bolagets utrymmen ställdes till förfogande. Bolaget stod för elektrifiering samt utvecklade transportnätet och kommunikationerna på orten. Under krisåren 1918–1919 organiserade man livsmedelsförsörjningen. Till och med kyrkan på orten uppfördes på initiativ av GAS och den invigdes då bolaget fyllde 60 år.

Ett av de viktigaste inslagen i Gösta Serlachius patriarkaliska strategi var dock arbetarskyddet, där bolaget var en föregångare i Finland. Han hade stiftat bekantskap med den s.k. Safety First-rörelsen som i USA strävade att minska arbetsolyckorna genom att arbetsgivarna ställde lämplig utrustning till förfogande och arbetstagarna fick skyddsutbildning. Inom GAS gjorde man upp olycksfallsstatistik och upprättade säkerhetsnämnder, där representanter för den tekniska personalen, arbetsledningen och socialchefen diskuterade åtgärder som kunde reducera antalet olycksfall. Ledningen i GAS uppmuntrade även arbetarna till initiativ i åtgärder för att förbättra arbetarskyddet.⁶⁸ Man lyckades också minska olyckorna avsevärt.

Den främsta målsättningen med en patriarkalisk strategi har ansetts vara att säkra tillgången på lojala och pålitliga arbetare samt att motarbeta facklig organisering. På GAS kontrollerades arbetarnas politiska verksamhet noga. Arbetare som visade sig vara socialister avskedades ofta, speciellt om de varit politiskt aktiva. Särskilt viktig var mästar- och förmanskårens lojalitet, vilken skulle garanteras med hjälp av personliga arbetskontrakt samt löne- och

⁶⁷ Begreppet patriarkalism har ofta använts vagt i historisk litteratur. Patriarkalism i industrisamhället har t.ex. definieras som en arbetskraftspolitik där arbetsgivaren med hjälp av olika välfärdsanordningar strävar efter kontroll. Lars Magnusson, 'Patriarkalism och social kontroll. Några synpunkter på ett problemkomplex', B. Schiller & T. Nilsson (red.), *Arbete och arbetsmarknad i Norden* (Lund 1988).

⁶⁸ Turvallisuustoimikuntien pöytäkirjat, mapp 5181 G. A. Serlachius arkiv, ELKA.

andra förmåner.⁶⁹ Även på GAS var man speciellt noga med att förmännen var pålitliga.⁷⁰ R. Erik Serlachius skickade år 1930 ut ett meddelande till de andra disponenterna där han bad att all politisk verksamhet skulle inrapporteras åt honom.⁷¹ En förman på skogsavdelningen som hade visat sig vara socialist gav upphov till problem.

Vi hava diskuterat åtskilliga gånger denne mans politiska tillförlitlighet. Antagligen är han ideell socialist och dessutom en bra arbetsledare. Nu är det bara fråga om huruvida vi kan godkänna en socialist som arbetsledare. Vår för jag återigen tar upp denna fråga är, att länsman var här och sade att han är en 'epäluottettava mies', [...].⁷²

Borgerlig och opolitisk arbetarverksamhet understöddes också aktivt av GAS-koncernen. Inom bolaget tycks man inte ens skygga för att skapa konflikter mellan borgerliga och socialistiska arbetargrupperingar på orten. I ett brev från R. Erik Serlachius i september framgår följande:

I dessa trakter [Tammerforsregionen] fanns det s.k. iskujoukko som på anhållan giver risbastu åt socialistiska kommunister och andra i stil med vår Louhelainen. Vi hade just kommit överens med dem om ett besök här på Mänttä då det kom ett mycket strängt förbud från Suomen Lukko att upphöra med dessa tilltag till efter valen. Det är verkligen skada att vi icke hunno i tid. Jag drev på saken allt vad jag kunde med de andra initierade som kände bättre till förhållandena, men det dröjde tills det var för sent för denna gång. I allmänhet bedrevs saken så, att den bestraffade personen först fick en hotelse att om 10 dagar skulle risbastun komma. Vanligtvis verkade detta redan så demoraliserande på nerverna att han tog till schappen långt före detta.⁷³

⁶⁹ Pauli Kettunen, *Suojelu, suoritus, subjekti. Työsuojelu teollistuvan Suomen yhteiskunnallisissa ajattelu- ja toimintatavoissa*. Historiallisia tutkimuksia 189. Suomen Historiallinen Seura (Helsinki 1994), s. 222–225.

⁷⁰ Lars Andersson, *Bolagets intresse i främsta rummet. Arbetsgivarstrategier i GA Serlachius Ab*. Opublicerad avhandling *pro gradu*. Svenska handelshögskolan (Helsingfors 1996).

⁷¹ Meddelande från disponent RES 1 aug. 1930 mapp 4111 G. A. Serlachius arkiv, ELKA.

⁷² Meddelande av disponent R. Erik Serlachius till forstmästare Anttilainen 27.9.1930 nr 2101 mapp 4111, G. A. Serlachius arkiv, ELKA.

⁷³ RES till GS den 16 september 1930. R. Erik Serlachius Korrespondens 1930 mapp 4110. G. A. Serlachius arkiv, Mänttä. Louhelainen var en arbetare som tidigare hade avskedats för sin politiska verksamhet. För redogörelse över dylika aktivistgrupper, se J u h a S i l t a l a, *Lapuan liike ja kyjdytykset 1930* (Helsinki 1985), s. 282–290. I ett annat brev skrev R. Erik: ”Vi äro ganska nöjda med de politiska åsikterna bland befolkningen på orten, ifall icke borgmästare Hakkila från Tammerfors, som tyvärr håller möte på Työväen Talo nästa söndag, i sista minuten får en omvändelse till stånd. Julle plus medhjälpare har dock vidtagit energiska motåtgärder. Först och främst kommer han själv och en annan att stå vid dörren och taga upp namnen på alla arbetare som gå in. Jag tror nog att redan detta gör att många återvända hem

Safety First-rörelsen kan också ses som ett led i kampen mot arbetarnas organiseringssträvanden. Som ett resultat av Gösta Serlachius aktivitet gick Finlands Träförädlingsindustriers Arbetsgivareförbund ut med ett cirkulär till sina medlemmar år 1928 där medlemmarna uppmanades att bekanta sig med arbetarskyddet. I samma cirkulär uppmanades även företagen att stöda opolitiska arbetarorganisationer och att sluta individuella arbetsavtal.⁷⁴ Det har konstaterats att Safety First-idén var modern för sin tid men att den främsta tanken bakom den ändå var att olyckor föranledde kostnader för företagen.⁷⁵ Med andra ord var verksamheten främst ett led i strävandena att effektivisera arbetsprocessen. Trots Serlachius genuina omsorg om "sina" arbetare kan man observera denna nyttoaspekt även hos honom.

Såsom framgår ur Säkerhetsnämndens protokoll, har arbetstagarna med iver tagit del i arbetet att förebygga olycksfall. De har föreslagit installerande av skyddsanordningar till många ställen där endast arbetaren kan upptäcka den hotande faran. De har även framlagt förbättringsförslag angående hälsovården. Vidare har den fäst uppmärksamhet vid själva produktionsprocessen och föreslagit åtgärder som har höjt produktionen. Genom att fortsätta på detta hoppas jag att olycksfallen blir möjligtvis få och att samarbetet mellan arbetsledningen och arbetstagarna utvecklas till att bli förtroliga och sålunda kommer att bära god frukt i framtiden. Jag hoppas att arbetstagarna fortsättningsvis och med allt större iver kommer att fästa uppmärksamhet vid åtgärder som utvecklar produktionen.⁷⁶

Det har ansetts att arbetsron garanterades relativt väl i patriarkaliska företag. På orter med bara en större arbetsgivare var det klart i arbetstagarnas intresse att hålla sig lojala med sin arbetsgivare. Då det sociala skyddsnetet var i det närmaste obefintligt och infrastrukturen outvecklad kom företaget genom sin sociala verksamhet ofta att ta hand om sina "egna" arbetare. Samtidigt ledde patriarkalismen ofta till låga löner.⁷⁷ Det gällde bl.a. för GAS-

med svansen mellan benen. Dessutom hava vi försäkrat oss att det bland publiken finnes ett antal herrar som försett sig med en bättre dosis nyspulver, så männe det icke blir en blask av hela tillställningen. Samtidigt med detta möte hålles ett borgerligt valmöte på klubben." Brev från R. Erik. S. till GS den 24 september 1930. R. Erik Serlachius, korrespondens 1930, mapp 4110 G. A. Serlachius arkiv, ELKA.

⁷⁴ Andersson.

⁷⁵ Kettunen, s. 1–5.

⁷⁶ GS, meddelande den 3 mars 1928, mapp 5109 G. A. Serlachius arkiv, ELKA.

⁷⁷ För denna diskussion se t.ex. Åke Sundell, *Patriarkalism och föreningsrätt. Om produktion och facklig kamp inom handelsträdgårdsnäringsen i Malmö med omnejd fram till 1936* (Lund 1988) s. 38–45.

koncernen, där t.ex. lönenivån vid Kangas enligt arbetsgivarförbundets statistik var en av de lägsta på 1930-talet.⁷⁸ Patriarkalismen förde också ofta med sig partiskhet vid lönesättning samt vid anställning och avskedande. Företagens kontroll av arbetstagarna var sträng och utsträckte sig även till fritiden. De anställdas politiska verksamhet kontrollerades ju noga i GAS. Arbetsgivaren tog dessutom i främsta rummet hand om den yrkesskickliga arbetskraften och arbetare som jobbat länge i företaget. I GAS följde man 1930 Arbetsgivarförbundets uppmaning att sänka lönerna för utearbetare och oskolade arbetare, medan de yrkesskickliga arbetarnas löner skulle bibehållas så långt det var möjligt.⁷⁹

Även om hela den period Gösta Serlachius stod i ledningen för GAS utmärktes av den patriarkaliska ledarstilen, ställdes nya krav på företagsledningen i det växande företaget. En företagsledarstil baserad på personliga relationer mellan arbetstagare och arbetsgivare gick inte längre att upprätthålla, och man kunde inte hindra att arbetstagarna blev medvetna om nya strömningar ute i samhället. Inte heller med tjänstemännen kunde man undvika en viss formalisering av rutinerna. Behovet av rationalisering och specialisering ökade också.

Taylorismen blev ett av svaren på effektiviseringskraven och den allt mer mekaniserade produktionen i det växande företaget. Taylorismen erbjöd också ett sätt att handskas med de förändringar som skedde i arbetsmarkandsrelationerna. Taylorismen var en ny strategi för att ta udden av den växande organiseringen. Då arbetsprocessens rationalisering och standardisering baserade sig på vetenskaplig objektivitet, skulle industriella konflikter upphöra. Lönesättningen skulle ju ske på basis av mätbara prestationer.⁸⁰

Även om rationaliseringsteorier och längre genomförd arbetsdelning började vinna inflytande bland företagsledarna redan på 1910-talet, inföll taylor-

⁷⁸ Promemoria angående Kangas Pappersbruks Aktiebolag verksamhet under år 1934. Årsberättelse 1937, Kangas, mapp 1185 G. A. Serlachius arkiv, ELKA.

⁷⁹ "Frågan om event. allmän lönesänkning enades direktionen om det beslut som Arbetsgivarförbundet just tidigare på dagen fattat, nämligen att någon genomgående allmän lönesänkning ej skulle ifrågakomma. Skickliga yrkesarbetare böra få bibehålla sina topplöner, medan utearbetare och de mindre skickliga borde få sänkt så mycket som möjligt, men borde detta ske först efter valet i oktober." RES till GS 8.9.1930 Korrespondens mapp 4110, 1930. G. A. Serlachius arkiv, ELKA.

⁸⁰ Se t.ex. Alf Johansson, 'Taylorismen och arbetarrörelsen. En problemdiskussion', B. Schiller & T. Nilsson (red.), *Arbete och arbetsmarknad i Norden. Arkiv förlag* (Lund 1988). För vidare diskussion om taylorismen och fackföreningsrörelsen.

rismens blomstringsperiod i Finland betydligt senare.⁸¹ I början fanns det ett visst motstånd mot de ”amerikanska” nyheterna och många sympatiserade i stället med den tyska rationaliseringsrörelsen, där man vid sidan av rationalisering och arbetsdelning samtidigt betonade patriarkaliska relationer till arbetarna.⁸²

Gösta Serlachius företrädde klart den traditionella patriarkalismen, men ville kombinera den med modern teknisk och kommersiell kompetens.⁸³ Serlachius var med andra ord inte heller främmande för rationaliserings- och effektiviseringssteorierna. Redan år 1918 uppmanade han GAS direktion att uppmärksamma erfarenheterna vid Leppäkoski bruk av det ”tayloriska systemet”.

På Leppäkoski hade arbetsprestationen vid samtliga arbeten betydligt kunnat höjas genom att de följt Taylors system. Ing. Burgman har medelst sekundometer upptagit tiden för varje rörelse och härigenom kunnat finna, var felet till låg arbetsprestation ligger. Jag ber Eder försöka intressera Ing. Alfthan och herr Åberg för saken och är övertygad om att även vi kunna nå resultat. Eventuellt kunde vi engagera någon speciell person för detta ändamål.⁸⁴

År 1919 anställde han också en ingenjör, ”såsom assistent i pappersbruket med uppgift att särskilt ägna uppmärksamhet åt kraftmaskinerna, bränsleekonomin och arbetsmetodernas systematisering”.⁸⁵ När denne avgick år 1922 anställdes Gunnar Stadius för att speciellt instudera det tayloriska systemet. Arbetsdelning och rationalisering står dock inte heller nödvändigtvis i konflikt med ett patriarkaliskt förhållande till arbetstagarna.⁸⁶ Patriarkalism i industrisamhället syftade att binda fasta och pålitliga arbetare till företaget och få dem att jobba snabbt och effektivt och på så sätt skapa vinst. Detta förefaller vara en god karakteristik av Gösta Serlachius strategi på fabriksgolvet.

⁸¹ *Principles of Scientific Management* översattes till svenska 1913 och till finska 1914. Rationell företagsorganisation diskuteras i olika föreningar och i facktidsskrifter. Det var främst ingenjörerna som uppmärksammade idéerna i början, men även i affärsmännens tidskrift *Affärspraxis – Liiketaito* skrevs det om företagens effektiva organisation och om tidsstudier.

⁸² Kettunen, s. 269.

⁸³ Kettunen, s. 259.

⁸⁴ Brev från GS till GA Serlachius direktion 30 november 1918. Johtokunnan kirjeenvaihto 1918, mapp 1928, G. A. Serlachius arkiv, ELKA.

⁸⁵ Direktionsprotokoll för G. A. Serlachius den 24 och 25 maj, 1919. Metsämannut Oy, Mänttä.

⁸⁶ Se vidare diskussion i Johansson.

Sammanfattning

Gösta Serlachius bakgrund betydde mycket för hans utveckling till den legendariska företagsledaren han blev. Han hade skaffat sig både kommersiella och tekniska insikter utomlands. En av sina viktigaste erfarenheter fick han dock sannolikt som företagssanerare på Kangas och i Kymmene.

Personliga egenskaper är naturligtvis också av betydelse hos framgångsrika företagsledare, även om man kanske ibland tenderar att överbetona dem. Helt klart var dock att Gösta Serlachius hade vissa egenskaper som han hade nytta av i sitt värv. Han var energisk. Han hade dessutom en obotlig optimism i affärer och en orubblig tro på sin egen förmåga, ett drag som även hade utmärkt Gustaf Adolf Serlachius. Gösta Serlachius vågade ta risker då det behövdes, vilket å andra sidan ledde till att hans personliga finanser ofta var trassliga. Han hade, som Norrmén uttrycker det, ”mera sinne för affärer än för pengar”.⁸⁷ GAS var också tidvis mycket skuldsatt. Samtidigt gav hans orubbliga tro på sig själv honom förmågan att göra snabba beslut.⁸⁸

Gösta Serlachius hade också ett skarpt öga för förändringar i marknadsläget, vilket hans aktivitet under första världskriget utgör ett gott exempel på. I kombination med hans djärva prispolitik kunde han också ofta utnyttja konjunkturläget för att ta ut höga vinster, trots att samarbetsavtal stundom låste hans händer.

Gösta Serlachius effektiva företagsledning var dock främst ett resultat av en effektiv helhetsstrategi. Det har konstaterats att – företrädesvis framgångsrika – företagsledare i ett längre historiskt perspektiv sysselsatt sig med främst tre saker; marknadskontroll, organisationell effektivitet samt innovationer.⁸⁹ Detta förefaller stämma relativt väl in på Gösta Serlachius.

Vi har nämnt Serlachius strävan efter marknadskontroll, genom antingen monopol eller gemensam försäljning via karteller och annat samarbete. Han fokuserade också aktivt intresset på organisationella frågor och omstrukturerade målmedvetet produktionen mellan bruken. Genom ett genialiskt system med lojala och närstående personer på olika centrala poster, som efter behov cirkulerade inom koncernen och hela tiden bistod honom med central information, kontrollerade han GAS verksamhet totalt. Även om han inte

⁸⁷ Norrmén, s. 199.

⁸⁸ Kontio & von Bonsdorff, s. 97.

⁸⁹ Louis Galambos, 'What Have CEOs Been Doing', *Journal of Economic History* 2/1988.

tog i bruk någon ny teknologi eller införde någon helt ny produkt på marknaden, var han innovativ i den bemärkelsen att han strävade efter produkter som var delvis nya åtminstone på den finska marknaden.⁹⁰

Utöver det som redan nämnts lade Gösta Serlachius även ned mycket tid på att skapa och upprätthålla externa kontakter. Nätverkens betydelse under tidig industrialisering har betonats mycket i den internationella litteraturen kring familjeföretag. Nätverken kunde ofta ersätta outvecklade ekonomiska institutioner.⁹¹ Serlachius verkar i hög grad ha insett betydelsen av nätverk och han hade ju redan ett omfattande sådant inom näringslivet via sina släktskapsrelationer. Hans aktivitet inom kartelleringssträvandena och arbetsgivarorganisationerna gav honom ytterligare viktiga personliga kontakter. Dessutom hade han goda relationer till den högsta politiska och militära ledningen i landet bl.a. genom sin tjänst inom den vita armén under inbördeskriget. Centralbankschefen Risto Ryti hörde likaså till hans närmaste krets.⁹² Dessa kontakter tvekade han sannolikt inte att utnyttja för egen fördel.

Serlachius helhetsstrategi var uppbyggd av många sinsemellan beroende faktorer, där marknadskontroll – både på faktor- och varumarknaden – var målet och där medlen var kartellisering, företagsköp, produktdiversifiering samt patriarkalism och taylorism.⁹³

Även om Gösta Serlachius engagerade sig på många områden, strävade han alltid i sista hand efter att trygga bolagets intressen. Han var knappast alltid och för alla en sympatisk person. Han strävade efter makt och tog den där han kunde. Han kom i konflikt inte enbart med sina motståndare och konkurrenter utan också med sina samarbetspartner. Att Serlachius i många frågor följde sin egen linje och tidvis hamnade i konflikt med dem han samarbetade med, berodde sannolikt delvis på ideologiska och politiska sympatier.

⁹⁰ Per Schybergson har kallat Gösta Serlachius en av de innovativa företagsledarna i finsk industri. Per Schybergson, 'Företagarverksamhet i finsk industrihistoria', *Sphinx årsbok*. Serie B, Societas Scientiarum Fennica (Helsingfors 1987), s. 29–36.

⁹¹ Geoffrey Jones & Mary B. Rose, 'Family Capitalism', *Business History* 1993, 35 (3), s. 1–15.

⁹² Ryti var gift med Gösta Serlachius släkting Gerda Serlachius. I ett brev till Ryti kan man läsa följande. "Jag tänker icke på mig själv, ty jag vet ju att Du på bästa sätt ordnar mitt obligationslån, men det är så många andra, som icke ha förmånen att arbeta med Dig." GS till Risto Ryti 7.11.1933. R. Rytis arkiv. Kirjeenvaihto Ym./Liikeyritykset. Tervakoski 1922–32. Mapp 2. Finlands Banks arkiv.

⁹³ För Gösta Serlachius arbetsmarkandsstrategier i detalj, se Anderson.

tier och på hans kraftfulla personlighet. Den viktigaste orsaken var dock att han alltid i första hand drev sina egna och GAS intressen.⁹⁴ Som det stod att läsa då han i en tidningsartikel hyllades på sin femtioårsdag: ”Svårigheter har Gösta Serlachius haft att kämpa med mera än de flesta – där de icke infunnit sig självmant har han frivilligt uppsökt dem.”⁹⁵

⁹⁴ Jfr brevet till tjänstemännen citerat ovan och *A n d e r s s o n*.

⁹⁵ *Hufvudstadsbladet* 26.4.1926.

FORSKARPROFILEN

P. O. von Törnes tryckta skrifter

MAX ENGMAN

Per Olof von Törne var den första redaktören för och utgivaren av *Historisk Tidskrift för Finland* (1916–1924) och även den första ordföranden för Svenska Studenters Historiska förening (1914), som långt senare (1966) under namnet Historiska föreningen inträdde som utgivare av tidskriften. von Törne bedrev ett omfattande historiskt författarskap i såväl allmän som nordisk historia. Som nybliven magister engagerades von Törne år 1903 i Henry Biaudets skola, senare Finska expeditionen i Rom och dess arbete i Vatikanarkivet. Insatserna resulterade i att von Törne år 1907 disputerade i Helsingfors på en avhandling om den påvliga sekreteraren Tolomeo Gallio, kardinal av Como. Han utnämndes till docent år 1911. År 1915 följde en undersökning om Don Juan d’Austria och de spanska försöken att erövra England. Verkets andra del utkom 1928. Von Törne medverkade även i flera världshistoriska översiktsverk. År 1918 kallades von Törne till innehavare av lärostolen i nordisk historia vid den nygrundade Åbo Akademi, en post som han innehade till sin död 1940. Under sina år som professor ägnade sig von Törne mycket åt nordisk historia och statskunskap (han var examinator också i detta ämne) och utgav bland annat arbeten om Finlands Riddarhus (I–II, 1926, 1935) och parlamentarismen (1936). Postumt utkom översiktsarbetet *Finland under etthundratrettio år 1809–1939* (1943). Utöver sin i bokform redovisade forskning var von Törne en relativt flitig skribent och recensent i fack- och dagspress samt en ofta anlitad talare, vilket också avspeglas i hans bibliografi.¹

Von Törne var en aktiv föreningsmänniska. Initiativet till Svenska Studenters Historiska förening kom från studenter, men docenten von Törne blev dess första ordförande och flitigaste föredragshållare ända tills han flyt-

¹ Max Engman, 'P. O. von Törne', M. Engman (red.), *Historiens studium vid Åbo Akademi* (Åbo 1991), s. 29–59.

tade till Åbo 1919. När Historiska Samfundet i Åbo grundades 1930 blev han dess andra ordförande (1933–1940) och en av de flitigaste föredragshållarna.² Von Törne företrädde Finland såväl i det nordiska som det internationella historikersamarbetet, om vilket han regelbundet rapporterade i *HTF*, samt som föredragshållare utomlands. Han var därtill aktiv inom skyddskåren, Svenska folkpartiet och en mängd olika föreningar. Personer som kände honom tog ofta fasta på hans scenvana och det aristokratiska i hans personlighet (Carl von Bonsdorff) och hans kombination av ”gamaldags lantadelsman av den distinguerade typen, men också något av akademisk övermarskalk” (Nils Ahnlund). Hans skarptungade professorskollega Alma Söderhjelm tecknade ett elakt porträtt, präglad av åratals ömsesidig animositet, men inte utan träffande inslag: ”[...] sällskapsmänniska, produkt av en vårdad uppfostran, parlande alla världens bättre språk, bärande ett adligt namn och samtidigt ett som var klassiskt runebergskt, ingift i en av våra verkligt pampiga familjer, ryttare, talare, skyddskårsmedlem och dansör – vad kunde man mera begära!”³

Liksom i fråga om grundandet av Svenska Studenters Historiska förening var det andra som tog initiativet till *Historisk Tidskrift för Finland*, men von Törne, som under flera år skrivit översikter över finländsk historisk litteratur för *Historisk Tidskrift* i Stockholm, blev tidskriftens första redaktör. Han utformade dess profil som en vetenskaplig factidskrift enligt den modell som etablerats av *Historische Zeitschrift* sedan 1859. Von Törne utverkade det ekonomiska stöd som behövdes och kämpade hårt och ganska ensam med de redaktionella mödorna för att hålla liv i tidskriften under dess första årgångar fram till 1924. Det innebar bl. a. att han fick skriva omkring en fjärdedel av innehållet själv. Han fortsatte att medverka i tidskriften också sedan redaktionen flyttats till Helsingfors. I samma nummer som hans efterträdare Eric Anthoni publicerade en nekrolog över von Törne publicerades också dennes sista uppsats i tidskriften.⁴

Historisk Tidskrift för Finland har publicerat bibliografier över sina tidigare redaktörer: Eric Anthoni (1893–1978; red. 1925–1969) år 1954,⁵ Jarl Gallén

² Max Engman, 'Historiska föreningen i forskarsamhället och tiden 1914–1989', *HTF* 1989, s. 397–482 och 'Historiska Samfundet i Åbo', M. Engman (red.), *Historiens studium vid Åbo Akademi* (Åbo 1991), s. 245–265.

³ Alma Söderhjelm, *Åbo tur och retur* (Stockholm 1938), s. 59–60. Engman, 'P. O. von Törne', s. 42–43, 46–47, 57–59. Von Törne var gift med Ellan von Born. Även Marja Engman & Max Engman, 'P. O. von Törne och Alma Söderhjelm', A. Kostiaainen (toim.), *Historiaa Auran rannoilla. Turkulaista historianantutkimusta ja historianantutkijoita*, Turun Historiallinen Arkisto 52 (1998), s. 57–96.

⁴ Max Engman, 'En Törnestic. HTF:s första år', *HTF* 1991, s. 171–198.

⁵ Olof Mustelin, 'Förteckning över av professor Eric Anthoni intill den 20 november 1953 i tryck utgivna skrifter', *HTF* 1954, s. 221–239.

(1908–1990; red. 1970–1981) år 1988⁶ och Max Engman (f. 1945; red. 1982–2000) år 2001.⁷ Hittills har en bibliografi saknats över tidskriftens första redaktör P. O. von Törne (1882–1940; red. 1916–1924). Nedanstående bidrag strävar efter att fylla denna lucka, men kan inte göra anspråk på bibliografisk fullständighet. Bibliografin upptar von Törnes vetenskapliga skrifter samt inlägg i kulturella och politiska frågor. Den upptar inte osignerade nekrologer, underrättelser och notiser i *HTF* under von Törnes redaktörstid 1916–1924; denne meddelade vid ett tillfälle att alla osignerade bidrag i tidskriften var skrivna av redaktören.⁸ Bibliografin upptar inte heller von Törnes inlägg i skyddskårstidskrifter.⁹ Inlägg i dagspressen har till en del spårats med hjälp av von Törnes klippbok, som även redovisar bidrag som publicerats under pseudonym eller osignerade.¹⁰ Bibliografin upptar inte insändare av medborgaren von Törne om frågor rörande t.ex. ”hundeländet” eller spåravagnsbullret.¹¹ Tal redovisas då de återges i tidningar med von Törnes egna ord (inte referat eller motsvarande).¹²

⁶ Petra Hakala, 'Bibliografi över Jarl Galléns historiska skifter 1927–1988', *HTF* 1988, s. 670–700.

⁷ 'Max Engman. Skrifter 1968–2000', *HTF* 2001, s. 81–103.

⁸ *HTF* 1919, s. 63–64.

⁹ Ett stickprov resulterade i två korta uppsatser 1928: 'Försvarets krav och frivilligheten i skyddskårsarbetet', *Skyddskårstiden* 1/1928 och 'Skolungdomen och skyddskårsarbetet', *Skyddskårstiden* 21/1928.

¹⁰ Von Törnes klippbok i hans arkiv VIII, ÅAB. Klippboken innehåller en del fel i dateringar o.a.

¹¹ 'Hundeländet. Skola vi småningom få nog?', *Hbl* 20.2.1916 [sign. Hatare af hundar i stad], odat. 'Spåravagnsbullret', i *ÅU* 1935 [sign. Ljudplågad] eller 'Invigningen av flygfälter', *ÅU* 10.2.1935 [nio personers protest mot att tal hölls enbart på finska].

¹² T.ex. referatet av von Törnes tal som avgående ordförande för Svenska folkpartiets Åbokrets: 'Efter vinterkrets mötet. Tal av avgående och tillträdande ordföranden vid den gemensamma supén', *ÅU* 7.4.1932 eller intervjun 'Finland till byrån för intellektuell samverkan i Paris? Småstaternas internationella betydelse har blivit större', *Hbl* 4.3.1926.

Bibliografi

1903

'La Grande Chartreuse. Reseskizz för Helsingfors-Posten', *Helsingfors-Posten* 28.11.1903 (sign. T-e).

1904

'Valstriden i Italien', *Helsingfors-Posten* 5.12.1904 (sign. T-e).

1907

Ptolémée Gallio Cardinal de Côme. Étude sur la cour de Rome, sur la secrétairerie pontificale et sur la politique des papes au XVI:e siècle (Helsingfors 1907) (Diss.), 288 s.

'Italiensk diplomatkorrespondens i det sextonde århundradet', *Nya Svenska Läroverket 1882–1907* (Helsingfors 1907; fac simile-upplaga 1992), s. 57–64.

'Finskt vetenskapligt arbete bedömdt i utlandet', *NPr* 17.12.1907 [osign.; omnämmande av rec. av H. Biaudet, *Le Saint-Siège et la Suède durant la seconde moitié du XVIe siècle I*].

1908

'De tidigare försöken till en katolsk eröfring af England under drottning Elisabeth', *Öfversigt af Finska Vetenskaps-Societetens Förhandlingar* 50:12 1907–1908 (Helsingfors 1908), 49 s.

'Gallio, Tolomeo' *Nordisk Familjebok* (Stockholm 1908), sp. 633–634.

'Historisk dikt och historisk sanning', *FT* 65 (1908), s. 99–112.

''Italiensk renässans'' af Torsten Söderhjelm och Werner Söderhjelm', rec. av Torsten Söderhjelm & Werner Söderhjelm, *Italiensk renässans. Litteratur- och kulturstudier* (Helsingfors 1907), *FT* 64 (1908), s. 55–61.
(rec. av) Maria Malling, *Maria Stuart* (Stockholm 1907), *FT* 65 (1908), s. 300–303.

'Svenska skriftställareföreningen', *Argus* 1908:7, s. 12 [polemik].

'En kulturbild från det moderna Italien', *NPr* 6.3.1908 [sign. Pasquino; om domen över exministern Nunzio Nasi].

'Östersjötraktaten', *NPr* 29.4.1908 [osign.]

'Norska sanatorieintryck', *Hbl* 26.5.1908 [sign. Voyageur].

'Ett parti som hoppas', *Hbl* 8.8.1908 [om l'Action Française].

(Rec. av) Anders Ramsay: *Genom sekler. Bilder ur en storätts lif* (Helsingfors 1908), *NPr* 14.11.1908.

1909

'Gregor XIII. und die Bartolomäusnacht. Ergänzende Beiträge', *Öfversigt af Finska Vetenskaps-Societetens Förhandlingar* 51 B:1 1908–1909 (Helsingfors 1909), 8 s.

1910

- 'Bocaccios Decamerone', *FT* 68 (1910), s. 60–72.
 'Till frågan om en svensk författareförening och dess uppgifter', *Argus* 3 (1910), s. 230 [polemik].
 'De senaste utgrävningarna på Forum Romanum', *Hbl* 6.12.1910.
 (rec. av) Carl Bratli, *Filip II af Spanien. Hans lif og personlighed* (København 1909), *FT* 68 (1910), s. 244–246.
 'En underhållande bok', rec. av Elsa Kleen, *Kvinnor och Kläder. En krönika om adertonhundratalet* (Stockholm 1910), *NPr* 23.12.1910.

1911

- 'Om Finlands skattskyldighet till påfvedömet under medeltiden', *HArk* 22: II:3 (1911), 110 s.
 'De finska medeltidsbiskoparnes besök vid den påfliga kurian', *Historiska uppsatser tillagnade Magnus Gottfrid Schybergson på hans sextioårsdag den 26 november 1911*, *SSLF* 100, Helsingfors 1911, s. 198–226.
 'Carl Fredric Fredenheims romerska resa', *FT* 71 (1911), s. 405–422.
 'Öfversikt af under år 1910 i Finland utkommen historisk litteratur', *SHT* 31 (1911), s. 37–46.
 'Henrik Gabriel Porthan. Levnadsteckning av M. G. Schybergson. Senare delen', rec. av M. G. Schybergson, *Henrik Gabriel Porthan, Lefnadsteckning II* (Helsingfors 1911), *NA* 4 (1911), s. 174–176.
 'Finska resande i Rom under äldre tider' I–III, *Hbl* 19.5, 30.5 och 21.6.1911.

1912

- 'De finska prelaturernas besättande mot medeltidens slut', *FKHSÅ* 2 (1912), s. 33–53.
 'Svenska filolog- och historikermötet i Göteborg', *NA* 5 (1912), s. 155–156.
 'Öfversikt af under år 1911 i Finland utkommen historisk litteratur', *SHT* 32 (1912), s. 71–90.
 'Werner Söderhjelm: Francesco Maria Molza', rec. av Werner Söderhjelm, *Francesco Maria Molza. En renässanspoets leverne och diktning* (Helsingfors 1911), *NA* 5 (1912), s. 3–5 (rättelse på s.19).
 'Gustaf IV Adolf efter statskuppen', rec. av Sam Clason, *Den kungliga fången på Gripsholm* (Stockholm 1912), *Hbl* 6.1.1912.
 'Kanslersfrågan vid Åbo akademi åren 1814–1816', *Hbl* 23.3.1912 [ref. av J.R. Danielson-Kalmari, 'Turun akatemian kansleriasia vv.1814–1816', *HAik* 1912, s. 1–36].
 '1812–1912', rec. av Torsten Hartman, *Då Helsingfors blev hufvudstad* (Helsingfors 1912), *Hbl* 5.4.1912.
 'Fredrikshamn 1812–1910', rec. av Sigurd Nordenstreng, *Fredrikshamns historia III* (Fredrikshamn 1911), *Hbl* 1.8.1912.

- 'Utnämningsfrågor för fyrahundra år sedan', *Hbl* 31.8.1912 [vid Åbo stift i slutet av medeltiden].
- 'Ett nytt arbete om tiden efter 1808', rec. av Carl von Bonsdorff, *Åbo Akademi och dess män 1808–1828 I* (Helsingfors 1912), *Hbl* 17.11.1912.
- 'Alexandersgatan 18. Till Helsingfors stadsfullmäktige', *Hbl* 22.11.1912 [sign. Historiker; insändare om bevarandet av huset].
- 'Kulturhistoriska uppsatser', rec. av Georg Schauman, *Kulturhistoriska och andra uppsatser* (Helsingfors 1912), *Hbl* 18.12.1912.
- 'Den svenska eröfringen af Finland', *Hbl* 7.11.1912 (tal vid Svenska Dagenfest i solennitetssalen i Helsingfors).

1913

- 'Gustaf Vasas äfventyr i Dalarne i kritisk belysning', *FT* 74 (1913), s. 446–458.
- 'Den finska historiska expeditionen i Rom', *FT* 75 (1913), s. 391–407.
(rec. av) M. G. Schybergson, *Henrik Gabriel Porthan. Lefnadsteckning I–II* (Helsingfors 1908 och 1911), *Historische Vierteljahrsschrift* 16 (1913), s. 124–127.
- 'Öfversikt af i Finland under år 1912 utkommen historisk litteratur', *SHT* 33 (1913), s. 104–120.
- 'Ett arbete om Alexander II och Napoléon III', rec. av François Charles-Roux, *Alexandre II, Gortchakoff et Napoléon III* (Paris 1913), *NA* 6 (1913), s. 85–86.
(rec. av) Cecilia Bååth-Holmberg, *En svensk flickas dagbok under krigsfångenskap i Ryssland 1808–1809* (Göteborg 1912) och *Förräderiets spel i kampen om Finland* (Stockholm 1912), *FT* 74 (1913), s. 139–145.

1914

- 'Intrigspelet och världspolitiken under Gustaf IV Adolf', rec. av Sam Clason, *Gustaf IV Adolf och den europeiska krisen under Napoleon. Historiska uppsatser* (Stockholm 1913), *FT* 76 (1914), s. 333–351.
- 'Den svenska kulturen i Finland', *Svensk Tidskrift* 4 (1914), s. 333–342.
- 'Öfversikt af i Finland under år 1913 utkommen historisk litteratur', *SHT* 34 (1914), s. 72–81.
- 'Förslaget om nya historieprofessurer', *Hbl* 1.3.1914 [osign.].
- 'Landshöfdingen och generalguvernören. En tidsbild från 1831', *Hbl* 16.1.1914 [ref. av J.R. Danielson-Kalmari, 'Arseni Zakrevski ja Seb. Gripenberg' i *HAik* 1913, s. 349–368].
- 'Kodifieringssträfvanden på 1830- och 1840-talen', *Hbl* 5.4.1914 [ref. av E.G. Palmén, 'Kodifioimisaikeista 1830- ja 1840-luvuilla', *HAik* 1914, s. 1–10].

1915

- Don Juan d'Autriche et les projets de conquête de l'Angleterre. Étude historique sur dix années du seizième siècle 1568–1578 I* (Helsingfors 1915), 335 s.
- 'Gustaf Mauritz Armfelt i Sverige och Ryssland åren 1810–1811', *Öfversigt af Finska Vetenskaps-Societetens Förhandlingar* 57 B:4 1914–1915 (1915), 34 s.
- 'Svensk kulturkamp i Finland. Siffror och konturer', *Svensk Tidskrift* 5 (1915), s. 273–282.
- 'Öfversikt af i Finland under år 1914 utkommen historisk litteratur', *SHT* 35 (1915), s. 98–109.
- 'Jakobstads historia', rec. av Alma Söderhjelm, *Jakobstads historia* III (Helsingfors 1914), *Hbl* 31.3.1915.
- 'Kristinestads historia', rec. av *Kristinestads historia* (Kristinestad 1915), *Hbl* 30.10.1915.
- 'Henry Biaudet', *Hbl* 21.9.1915 [nekrolog].
- 'Svenska folkets historia', rec. av Henrik Schück, *Svenska folkets historia I:2. Folkungatiden och unionstiden* (Lund 1915), *Hbl* 22.12.1915.
- 'Till en bokanmälan', *NA* 8 (1915), s. 94–95. [polemik mot A.Jörgensens, rec. av *Don Juan d'Autriche, ibid.* s. 86–87; Jörgensens svar, s. 95].

1916

- 'Inverkningar af förläningsväsendet på jordbesittningsförhållandena före och efter reduktionen I–III', *HTF* 1 (1916), s. 96–116, 154–174, 201–250.
- 'Kustaa Mauri Armfeltin siirtyminen Suomeen', *HAik* 1916, s. 415–416.
- 'Öfversikt af i Finland under år 1915 utkommen historisk litteratur', *SHT* 36 (1916), s. 99–111.
- 'Ett nytt arbete af Henrik Schück', rec. av Henrik Schück & *al.*, *Svenska folkets historia I:1. Forntiden och den äldre medeltiden* (Lund 1914), *FT* 80 (1916), s. 143–152.
- 'Per Brahe och Åbo akademi', rec. av C.M. Schybergson, *Per Brahe och Åbo Akademi* I (Helsingfors 1915), *Hbl* 8.1.1916.

1917

- 'Utdrag ur en brevväxling mellan C.F. Rotkirch och S.F. von Born', *HTF* 2 (1917), s. 31–49.
- 'Några östnyländska ort- och sockennamnns ålder', *HTF* 2 (1917), s. 284–294.
- 'Nationell självprövning I–II', *FT* 82 (1917), s. 395–411, 83 (1917), s. 29–48. [Kommentar till Volter Kilpi, *Kansallista itsetutkistelua. Suomalaisia kulttuuriääriiviivoja* (Helsinki 1917)].
- 'Ordval och åhörare', *Östsvensk Tidskrift* 1 (1917), s. 170–171, 183–184. (Rec. av) J.W. Ruuth, *Åbo stads historia under medeltiden och 1500-talet* III (Helsingfors 1916), *HTF* 2 (1917), s. 220–229.
- 'Kyrkohistoriska samfundet. Tjugufem år', *Hbl* 19.1.1917.

- 'Akademifrågan. Vetenskaplig inrättning – Fackskola', *DPr* 13.2.1917.
 'Den "svenska jorden" och de finsksinnade. Ett ord till de senare', *Hbl* 8.3.1917.
 'Festföreläsningen på Svenska teatern', *Hbl* 7.11.1917 (festtal vid Svenska dagen).

1918

- Stundens krav. Politiska och sociala betraktelser* (Helsingfors 1918), 151 s.
 'Mål och medel för vår historieforskning', *ÅÅÅ* 2 (1918), s. 79–92.
 'Utdrag ur en brevväxling mellan C.F. Rotkirch och S.F. von Born', *HTF* 3 (1918), s. 43–57, 113–125, 186–202.
 'En straffpredikan på finska till Jockis underhafvande år 1652', *HArk* 27 (1918), s. 71–73 [bilaga t. prot.].
 'Värfningen. Ett oeftergifyligt villkor', *Hbl* 25.4.1918 [till jägarbataljonerna].

1919

- 'Kuinka 1772 vuoden vallankumous Loviisassa suoritettiin', *Juhlajulkaisu E. G. Palménin 70-vuotispäiväksi* (Porvoo 1919), s. 125–131.
 'Ur G.A. Ramsays dagboksanteckningar under fälttåget i Tyskland 1813 I–II', *HTF* 4 (1919), s. 152–162, 216–231.
 'Åbo Akademi', *Det nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål* 13 (1919), s. 405–417.
 'Vad vi mena med en regeringsform', *Åboland, publikation utgiven av Åbo Akademis studentkår* (Åbo 1920), s. 5–7.
 'Försköningsarbete och historisk byggnadskonst i Åbo I–II', *ÅU* 8.6. och 15.6.1919.
 'Sociologisk litteratur', rec. av Gunnar Landtman, *Samhällsklassernas uppkomst* (Borgå 1916) och *Kulturens ursprungsformer* (Helsingfors 1918) samt Ragnar Numelin, *Studier i nordisk sociologi* (Helsingfors 1918) och *Orsakerna till folkvandringarna på lägre kulturstadier* (Helsingfors 1918), *HTF* 4 (1919), s. 46–55.
 'Publikationer på finska', rec. av Juhlajulkaisu E. G. Palménin 70-vuotispäiväksi (Porvoo 1919) och *Historiallinen Aikakauskirja* 1917:2–3 (tillägnad E.G. Palmén), *HTF* 4 (1919), s. 232–243.
 'Till ovanstående', *HTF* 4 (1919), s. 64 [svar till M.G. Schybergson, 'Till utgivaren av Historisk Tidskrift för Finland', *ibid.*, s. 63–64; ang. Svenska litteratursällskapets i Finland Förhandlingar och uppsatser].

1920

- 'Ristiretkiajan kulttuuri', J. W. Ruuth (päätoim.), *Maailmanhistoria* 3 (Helsinki 1920), s. 220–264.
 'Medeltidsstudier I. Åbo stads första omnämmande i urkunderna. II. Stat och kyrka under elva- och tolvhundratalet. III. Birger Jarls korståg och Ericus Olais krönika', *HTF* 5 (1920), s. 1–16, 145–157.

- 'Utdrag ur G.A. Ramsays dagbok under fälttåget i Tyskland 1813', *HTF* 5 (1920), s. 28–38.
- 'Ett par omdömen om ställningen i Finland år 1810', *HTF* 5 (1920), s. 84–88.
- 'Censurens härjningar år 1916', *HTF* 5 (1920), s. 97–99 [osign.; censur i *HTF* under världskriget]
- 'Till Läsaren', *HTF* 5 (1920), s. 109–110 [sign. 'Utgivaren']
- 'Kulturens livsnöd I–III', *ÅU* 11.3, 18.3 och 25.3.1920.

1921

- 'Medeltidsstudier IV. Benämningarna Österland och Finland under medeltiden', *HTF* 6 (1921), s. 10–16.
- 'Finland inför västerländsk opinion under 1500-talet', *HTF* 6 (1921), s. 60–71.
- 'Åbo Akademis invigning den 11 och 12 oktober 1919' (med biträde av Svante Dahlström och Eric Bahne), *ÅÅÅ* 4–5 (1922), s. 233–362.
- 'Hos Danmarks studenter', *Vårdträdets* 1 (1921), s. 23–32.
- 'Statsvetenskapliga fakulteten vid Åbo Akademi', *ÅU* 1.6.1921.
- 'Maria Stuart. Hennes riddare och hennes belackare', *ÅU* 11.12.1921.
- 'Skyddskårernas betydelse för landets framtid', *ÅU* 8.12.1921 [tal vid skyddskårsfesten i Åbo].

1922

- 'Marockofrågan och den europeiska krisen 1911', *AAA* Hum. III:4 (1922), 55 s.
- 'Magnus Nilsson Stjernkors. Prelat och patriot', *HTF* 7 (1922), s. 112–123.
- 'Harald Hjärne †', *ÅU* 8.1.1922.
- 'En orsak till vår sedelinflation', *ÅU* 14.1.1922.
- 'Pius XI. Från ett sammanträffande med den nya påven', *ÅU* 9.2.1922 [osign., telefonmeddelande av von Törne].
- 'Carl von Bonsdorff 60 år', *ÅU* 8.10.1922.
- 'Rudolf Kjellén †', *ÅU* 16.11.1922.
- 'Prof. von Törnes föredrag. Biskop Magnus Stjernkors', *Hbl* 20.1.1922 [föredrag vid Kyrkohistoriska samfundet].

1923

- 'Förtroendeuppdrag och maktusurpering i de historiska samhällena', *HTF* 8 (1923), s. 73–82.
- 'Historiska porträtt i Åbo Akademis ägo', *ÅÅÅ* 6 1922 (1923), s. 145–150.
- 'Avsnitten om historia och samhällsskick i 'Finland', *Bonniers Konversationslexikon* 3 (Stockholm 1923), sp. 1574–1599.
- 'Finländsk orientering', *Det nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål* 17 (1923), s. 137–145.

- 'Svenska Bildningens Vänner', *ÅU* 18.10.1923 [vädjan].
 'Uttrycket "svenskarne i förskingringen"', *ÅU* 16.11.1923.
 'Englands parlamentariska återvändsgränd', *ÅU* 14.12.1923.
 'Polemik mot uttrycket "svenskar i förskingringen". Prof. von Törnes tal på Svenska dagen i Kotka', *Hbl* 6.11.1923.

1924

- 'Det andra slaget vid Svenskund', *HTF* 9 (1924), s. 1–16.
 '1840-talet. Notiser och idéer', *Genom ett sekel. Profiler och anteckningar* (Åbo 1924), s. 1–11.
 'Nyare historieskrivning och historisk forskning i Finland', *Nordisk Tidskrift* 1924, s. 339–355.
 'Bidz', *Svenskt Biografiskt Lexikon* IV (Stockholm 1924), s. 139–141.
 (utan rubrik) kommentar till Schillers Maria Stuart på Åbo teater, *ÅU* 3.2.1924 [Under kollektiv rubrik 'Tio extra kritiker ha ordet om Maria Stuart-premiären'].
 'Parlamentariska erfarenheter', *ÅU* 11.6.1924.
 'Vår parlamentarism', *ÅU* 12.6.1924.
 'Svenskund', *Hbl* 23.7.1924.
 'Strömkantringen i England', *ÅU* 13.11.1924.

1925

- 'Frågan om Finland vid mötet i Åbo 1812', *HTF* 10 (1925), s. 182–186.
 'Till Finlands nyare historia I', rec. av M. G. Schybergson, *Finlands politiska historia 1809–1919* (Helsingfors 1923), Bernh. Estlander, *Elva årtionden ur Finlands historia I–III* (Helsingfors 1919–1923), V. Procopé, *Min verksamhet som t.f. statssekreterare för Finland 1898, 1899* (Helsingfors 1923) och Carl Alex. Armfelt, *Politiska brev från "ofärdstidens" inbrott 1898–1899* (Helsingfors 1923), *HTF* 10 (1925), s. 37–45.
 'Till Finlands nyaste historia II', rec. av B. Estlander, *Eugen Schauman. En livsbild ur Finlands kamp mot Ryssland* (Helsingfors 1925) och Th. Cederholm, *Politiska minnen* (Helsingfors 1924), *HTF* 10 (1925), s. 139–143.
 'Festskrift tillägnad L. Stavenow', rec. av *Historiska studier tillägnade Ludvig Stavenow på sextioårsdagen den 12 oktober 1924* (Stockholm 1924), *HTF* 10 (1925), s. 147–150.
 'Handbok i kronologi', rec. av Natanael Beckman, *Tideräkning och historia, en orientering för historiker och amatörastronomer* (Stockholm 1924), *HTF* 10 (1925), s. 150–151.
 'Åbo Akademi', *Hälsning till svensk allmoge i Finland från Åbo Akademis studentkår våren 1925* (Åbo 1925), s. 3–4.
 'Gamla rådhusorget och Brinkalahuset', *ÅU* 1.1.1925.
 'Söner av ett folk som blött I–II', *ÅU* 8.2 och 11.2.1925 [om fosterländskhet och språkfrågan].
 'Presidentskiftet och regeringen', *ÅU* 3.3.1925.

'I marginalen', *ÅU* 23.9.1925 [om SFP och det politiska läget].

'''Bevingade ord''', *Hbl* 15.10.1925 [osign].

'Ett landsarkiv', *ÅU* 1.11.1925.

1926

Finlands Riddarhus 1818–1918 I. Tiden intill 1845, Skrifter utgivna av Finlands Adelsförbund 1 (Helsingfors 1926), 158 s.

'Från brytningstider', rec. av *Från brytningstider* (Helsingfors 1921), *HTF* 11 (1926), s. 155–156.

'Norges historia', rec. av Edv. Bull, *Grunnriss av Norges historie* (Oslo 1926), *HTF* 11 (1926), s. 156.

'Staternas främste', rec. av Sten Lewenhaupt, *Staternas främste under nyare tiden. Namn och årtal* (Stockholm 1925), *HTF* 11 (1926), s. 156–157.

'Till politikens krisläge', *ÅU* 16.3.1926.

'Under akademihorison', *Nya Tidningen* 1.5.1926.

'Manlig behärskning, icke känslösvall, behöva vi i självbevarelsens namn. Prof. P. O. von Törnes tal vid festen i Brandkårshuset', *ÅU* 6.11.1926.

1927

'Hur födes och dör kultur?', *HTF* 12 (1927), s. 1–18.

'Att följa med sin tid', *Hälsning till Svensk allmog i Finland från Åbo Akademis studentkår våren 1927* (1927), s. 2.

'Norges medeltida tillbakagång', rec. av O. A. Johnsen, *Norgesveldets undergang, et utsyn og et opgjør. Nedgangstiden* (Kristiania 1924), *HTF* 12 (1927), s. 146–148.

'Danmarks Historiekällor', rec. av *Selskabet for udgivelse af Kilder til dansk Historie i dets første 50 Aar 1877–1927* (København 1927), *HTF* 12 (1927), s. 148.

'Bismarck om Finlands ställning', rec. av Alma von Oertzen, *Bismarck, "Souvenirs d'une visite à Friedrichsruh 30 mai 1894"* (Cambridge 1926), *HTF* 12 (1927), s. 148.

'Riksdagsvalen och regeringen', *ÅU* 21.7.1927.

'Finlands inval i Nationernas Förbunds råd', *ÅU* 18.9.1927.

1928

Don Juan d'Autriche et les projets de conquête de l'Angleterre. 1568–1578 II, AAA Hum. VI:1 och separat [med undertitel *Étude historique sur dix années du seizième siècle*] (Åbo 1928), 239 s.

'Är det riktigt att tala om perioder i historien?', *HTF* 13 (1928), s. 118–133.

'Jean Louis Desprez som tecknare på Sveaborg 1785', *HTF* 13 (1928), s. 175–186.

'Frälsefrihet och frälsemannarätt i äldre tider', *Finlands Adels Förbunds Årsskrift* 2 1927, Skrifter utgivna av Finlands Adels Förbund 3 (1928), s. 18–22.

- 'En fråga om immatrikulering på Finlands riddarhus', *Finlands Adels Förbunds Årsskrift* 2 1927, Skrifter utgivna av Finlands Adels Förbund 3 (1928), s. 23–25 [innehåller utlåtande].
- 'Sarvlaks', G. Nikander (utg.), *Herrgårdar i Finland I* (Helsingfors 1928), s. 1–20 (tidigare utg. som häfte).
- 'Det akademiska studiets problem', *NA* 21 (1928), s. 108–110.
- 'Svenska folkets historia', rec. av C. Hallendorff, Frihetstiden, H. Schück, H. Almquist *et al.* (red.), *Svenska folkets historia IV* (Lund 1928), *HTF* 13 (1928), s. 197.
- 'J. R. Danielson-Kalmari 75 år', *ÅU* 6.5.1928.
- 'Parlamentarismen i Finlands statsliv I–II', *ÅU* 21.12. och 23.12.1928.

1929

- 'De västerländska nationalstaterna', Sven Tunberg & S. E. Bring (utg.), *Världshistoria VI. Nationalstaterna och renässansen (1300–1500)* (Stockholm 1929), s. 7–340.
- 'Finlands adel vid skilsmässan från Sverige 1809', *Arte et Marte* 25 (1929), s. 31–33.
- 'J.L. Desprez på Sveaborg 1785', *Bidrag till Sveaborgs historia 1* (Helsingfors 1929), s. 131–144.
- 'J.L. Desprez i Finland 1785', *HTF* 14 (1929), s. 48–49 [tillägg till uppsats 1928].
- 'Vad ha Sverige och Finland betytt för varandra?', *Svensk Tidskrift* 19 (1929), s. 263–277.
- 'Historikerkonferensen i Venedig i maj 1929', *HTF* 14 (1929), s. 142–149.
- 'Sesta', G. Nikander (utg.), *Herrgårdar i Finland III* (Helsingfors 1929), s. 13–23 (tidigare utg. som häfte).
- 'Studenterna och landsbygdens bildningsbehov', *Hälsning till svensk allmoge i Finland från Åbo Akademis studentkår våren 1929* (1929), s. 3.
- 'Åbo Akademis Studentkår genom tio år', *ÅU* 17.2.1929.
- 'Krigets värde', *ÅU* 6.10.1929.
- 'Samling', *ÅU* 7.11.1929 [Hälsningstal vid Svenska Dagen-fest].
- 'Svenska dagen i vår stad', *ÅU* 7.11.1929 [osign.].

1930

- 'De österbottniska karelarnas omvändelse', *FKHSH* 28 (1930), s. 27–32.
- 'Internationella historikerkommittén 1930', *HTF* 15 (1930), s. 137–140.
- 'Johan Wilhelm Ruuth. Minnestal vid Finska Vetenskaps-Societetens sammanträde den 23 september 1929', *SSF Årsbok* 8 B:2 1929–1930 (1929), 14 s.
- 'Finland', *Bulletin du Comité internationale des Sciences historiques* 2 (1930), s. 693–694.
- 'Fransk kultur i Finland', rec. av Magnus Björkenheim, *Äldre fransk litteratur på herrgårdar i Finland* (Helsingfors 1929), *HTF* 15 (1930), s. 73–76.
- 'Vi och Sverige', *Granskaren* 1 (1930), s. 149–151.

- 'Vårt offer', *ÅU* 9.10.1930 [om riksdagsvalet].
 'Valutgången ännu en gång', *ÅU* 16.10.1930.
 'Efter striden', *ÅU* 24.10.1930 [om SFP:s kretsstyrelse].

1931

- 'Philippe II et Henri de Guise. Le début de leurs relations (1578)', *Revue Historique* 167 (1931), s. 323–335.
 'Ansatser till överhusbildning och tvåkammarparlamentarism inom den svenska riksdagen under Vasa-tiden', *AAA*, *Humaniora* VII (1931), 12 s.
 '''Anschluss''-frågan i Österrike', *FT* 111 (1931), s. 223–239.
 'Världspolitisk utblick', *Granskaren* 2 (1931), s. 153–155.
 'Vår äldsta stadsvy', *Hbl* 15.3.1931 [om Viborg].
 'Inför elektorsvalet. Kandidaterna ha ordet: P. O. von Törne', *ÅU* 10.1.1931.
 'För presidentvalet', *ÅU* 15.1.1931 [sign. "Elektorskandidat].
 'Alfred Jacobssons bortgång', *ÅU* 22.2.1931 [tal vid begravning].

1932

- 'Egentliga Finlands roll som landskap under medeltiden', *HTF* 17 (1932), s. 51–57.
 'De äldsta vyerna av Wiborg och Tavastehus', *Finskt Museum* 1931–1932, s. 17–27.
 'Evert Horn', *Finlands Adels Förbunds Årsskrift* VI 1931 (tr. 1932), s. 75–87.
 Även i *Till Gustaf II Adolfs minne på Lützendagen 1932* (Helsingfors 1932), s. 75–87.
 'Det ideella arvet. Samhällspsykologiska betraktelser', *Finlands Adels Förbunds Årsskrift* VI 1931 (tr. 1932), s. 98–111.
 'Internationella kommittén för historievetskaperna', *HTF* 17 (1932), s. 30–32.
 'Postumt av H. Biaudet', rec. av H. Biaudet, *Études posthumes, Annales Academiae Scientiarum Fennicae* B XXV:3, *HTF* 17 (1932), s. 32–33.
 'Colbert och de nordiska länderna', rec. av P. Charliat & P. Boissonnade, *Colbert et la compagnie de commerce du Nord* (1661–1689) (Paris 1930) och Héléne Delsaux, *Condorcet journaliste* (1790–1794) (Paris 1931), *HTF* 17 (1932), s. 33–34.
 'Världspolitisk utblick', *Granskaren* 3 (1932), s. 21–24, 51–53, 121–123, 155–156.
 'Det sunda förnufts seger', *ÅU* 31.1.1932 [om förbudslagen].
 'Till klarhet', *ÅU* 10.3.1932 [om Mäntsäläupproret].
 'Vår skyddskårsarmé inför framtiden', *Hbl* 17.12.1932.

1933

- 'Påvedömetts försök att återföra Sverige till katolicismen 1593–1594. Föredrag vid Finska Vetenskaps-Societetens sammanträde den 18 april 1932', *SSF Årsbok* X B:6 (1933), 15 s.

- 'Nöteborgsfredens gränsbestämmelser', *Historiallisia tutkimuksia J.R. Danielson-Kalmarin kunniaksi hänen täyttääessään 80 vuotta 7.V.1933*, HArk 40:2 (1933), 16 s.
- 'Huru skola vi skriva historia?', *HTF* 18 (1933), s. 109–128 [Polemik med Eirik Hornborg, *HTF* 19 (1934), s. 76–84 och svar av von Törne, *HTF* 20 (1935), s. 84–89].
- 'L'évolution de la notion de frontière. Les recherches en Finlande', *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences* 5:3, VIIe Congrès international des Sciences historiques, Varsovie (1933) [Séances spéciales, Géographie historique] (1933), s. 555–559.
- 'Internationella kommittén för de historiska vetenskaperna', *HTF* 18 (1933), s. 44–45.
- Paul Nørlund, P. O. von Törne & S. Tunberg, 'Samarbetet mellan de nordiska historiska tidskrifterna', R. Rosén (red.), Femte nordiska historikermötet i Helsingfors den 7–10 juli 1931 (Helsingfors 1933), s. 62–67.
- 'Vägar ut ur krisen', *Granskaren* 4 (1933), s. 68–70.
- 'Högre nivå', *Granskaren* 4 (1933), s. 153–155.
- 'Det svenska språkområdets i Finland historia', rec. av Holger Wallén, *Språkegränsen och minoriteterna i Finlands svenskskygder omkr. 1600–1865* (Åbo 1932), *HTF* 18 (1933), s. 38–43.
- 'Kandidatdeklaration I–II', *ÅU* 17.6 och 20.6.1933 [inför riksdagsvalet].
- 'Riksdagsvalet och vänstern', *ÅU* 19.8.1933.
- 'Svenska medborgare i Åbo och Åboland!', *ÅU* 2.12.1933 [upprop av SFP:s kretsstyrelse, tills. m. Åke Carlson].

1934

- 'Världskriget och efterkrigsåren 1914–1933', H. Almquist (red.), *Världshistorien skildrad i dess kulturhistoriska sammanhang* (Uppsala 1934), s. 3–206.
- 'Uudenmaan aateliskartanoiden elämää ja herraskartanokulttuuri yhteiskunnallisena ilmiönä viime vuosisadalla', *Elämää Suomessa 1800-luvulla*, Historian Aitta 5 (Helsinki 1934), s. 63–75.
- 'Aatelissuvut', *Suomen kulttuurihistoria* II (Jyväskylä 1934), s. 66–75.
- 'von Troil, Samuel Werner', *Kansallinen elämäkerrasto* V (Porvoo 1934), s. 479–480.
- 'Katarina Jagellonica', *Ord och Bild* 43 (1934), s. 625–640.
- 'Finlande. Finnland' [Historische Bibliographie der Presse], *Bulletin of the International Committee for Historical Sciences* 6:1 (1934), s. 26.
- 'Internationell komitén för de historiska vetenskaperna', *HTF* 19 (1934), s. 43–44.
- 'Nytt i nordisk historieforskning', *Granskaren* 5 (1934), s. 137–138 [enkätsvar].
- 'Vår parlamentarism', *ÅU* 20.6.1934.
- 'Nordisk vänskap', *ÅU* 18.11.1934 [om de skandinaviska vetenskapsmännens vädjan].
- 'Studentkårens årsfest', *ÅU* 20.2.1934 [von Törnes tal till studenterna].

1935

Finlands Riddarhus 1818–1918. II 1845–1918, Skrifter utgivna av Finlands Adelsförbund VIII, Helsingfors 1935, 303 s.

'Gustav II Adolf och ständermötet i Helsingfors år 1616', *HTF* 20 (1935), s. 84–89.

'Sällskapet Wallhall och självständighetsidén i Finland (1781–1786)', *HTF* 20 (1935), s. 107–152.

'Före januariutskottet', *FT* 118 (1935), s. 287–305.

'Internationella kommittén för de historiska vetenskaperna', *HTF* 20 (1935), s. 101–102.

'Till ungdomen', *Granskaren* 6 (1935), s. 18–20 [cit. i *ÅU* 24.2.1935].

'Studenterna och samhället', *Granskaren* 6 (1935), s. 105–107.

'K.J. Ståhlberg 70 år', *ÅU* 28.1.1935.

1936

Parlamentarismen i Europa. Förgången tid, nutid, framtidsproblem (Helsingfors och Stockholm 1936), 157 s.

'Oron' i Finland 1783–1784', *HTF* 21 (1936), s. 142–172.

'Försvunna brev', *FT* 121 (1936), s. 164–169 [Om G.M. Armfelt].

'Johan Richard Danielson-Kalmari. Minnestal hållet vid Finska Vetenskaps-Societetens sammanträde den 20 maj 1935', *SSF Årsbok* 14 B:1 1935–1936 (1935), 13 s.

'Jubileumslitteraturen till 300-årsminnet av Gustav II Adolfs död', rec. av Nils Ahnlund, *Gustav Adolf den store* (1932), *Gustaf II Adolf. Minnesskrift på 300-årsdagen av slaget vid Lützen* (1932) och Eirik Hornborg, *Konung Gustav II Adolf* (1932), *HTF* 21 (1936), s. 80–84.

'Finlands frihetskrig', rec. av Ernst Linder, *Efter sexton år. En återblick på mitt deltagande i Finlands frihetskrig* (Stockholm 1935), *HTF* 21 (1936), s. 93.

'Hur Åbo Akademiförening tillkom', *Vårdträdet* 2 (1936), s. 36–42.

'Nationernas Förbund på tapeten', *Granskaren* 7 (1936), s. 65–66.

'Vår nordiska orientering', *Granskaren* 7 (1936), 155–156.

'Parlamentarismens införande i vårt statsliv', rec. av Sven Lindman, *Parlamentarismens införande i Finlands statsförfattning* (Uppsala 1935), *ÅU* 7.4.1936.

1937

'La réforme du parlementarisme', *Revue d'Histoire politique et constitutionnelle* 1 (1937), s. 615–628.

'Les effets du despotisme éclairé en Finlande', *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences* 9:1 [Histoire du despotisme éclairé (Travaux de la Commission pour l'histoire de despotisme éclairé)] (1937), s. 49–55.

'Adertonhundralets herrgårdskultur', *HLS* 13, *SSLF* 260 (1937), s. 161–190.

- 'Parlamentarismen i Finland', rec. av Sven Lindman, *Studier över parlamentarismens tillämpning i Finland 1919–1926 med särskild hänsyn till regeringsbildningens problem* (Åbo 1937), *HTF* 22 (1937), s. 36–40.
- 'Internationella kommittén för de historiska vetenskaperna 1935–1936', *HTF* 22 (1937), s. 41–42.
- 'Ny fransk tidskrift för politisk historia och statskunskap', rec. av *Revue d'Histoire politique et constitutionnelle*, *HTF* 22 (1937), s. 138–139.
- 'På ny grund', *Granskaren* 8 (1937), s. 85–86. [om SFP].
- 'Sotamarsalkka Mannerheimin esivanhemmat Suomessa', *Sotavanhus* 1937, s. 9–10, 14.
- 'Parlamentarismens gestaltning hos oss', *Borgåbladet* 7.8.1937.

1938

- 'Tiden 1870–1914' (under medverkan av Helge Almqvist och Percy Elfstrand), H. Almqvist (red.), *Världshistorien skildrad i dess kulturhistoriska sammanhang* VIII (Stockholm 1938), s. 237–677.
- Katarzyna Jagiellonka', *Przegląd Współczesny* 17 (1938:5), s. 1–19.
- 'Die älteste Besteuerung in Schweden', *Wirtschaft und Kultur. Festschrift zum 70. Geburtstag von Alfons Dopsch* (Baden bei Wien & Leipzig 1938), s. 266–271.
- 'Utrikespolitisk horisont', *Granskaren* 9 (1938), s. 149–152.
Tal hållet vid Svenska Folkpartiets medborgarfest i Åbo Akademis Studentkårs sal den 6 november 1938, Åbo 1938, 4 s.
- 'Reinhold Felix von Willebrand', *ÅÅÅ* 18–21, 1934–1937 (1938), s. 583–586 [Nekrolog].
- 'Minnen från en kort sångartid', *Akademiska Sångföreningen 1838–1938* (Helsingfors 1938), s. 422–426.
- 'Prof. Knud Fabricius, kvällens föredragshållare', *ÅU* 31.3.1938 [osign.].
- 'Gustav Mauritz Armfelt som statsman', *ÅU* 18.11.1938.

1939

- 'Die Ausbreitung abendländischer Bildung zu den nordischen Ländern im Mittelalter', *Historische Zeitschrift* 159 (1939), s. 488–498.
- 'H.G. Porthan och den politiska opinionsbildningen på hans tid', *HArk* 46 (1939), s. 81–102.
- 'Till frågan om den skandinaviska samhörighetskänslans växlingar', *Nordisk Tidskrift* 15 (1939), s. 14–28.
- 'Internationella Kommittén för de Historiska Vetenskaperna', *HTF* 24 (1939), s. 35–37.
- 'God demokrati', *Granskaren* 10 (1939), s. 103–107.
- 'Finlands samhällsordning sedan 1809', *Kooperatörernas Kalender* 1939, s. 90–99.
(rec. av), Sven Lindman, *Studier över parlamentarismens tillämpning i Finland 1919–1926 med särskild hänsyn till regeringsbildningens pro-*

blem (Åbo 1937), *Revue d'Histoire politique et constitutionnelle* 3 (1939), s. 398–400.

'Polska kriget. En översikt', *ÅU* 29.9.1939 [sign. Pax].

'Västfronten', *ÅU* 13.10.1939 [sign. Pax].

'Tysk offensiv', *ÅU* 24.10.1939 [sign. Pax].

1940

'Vad var edsöret?', *HTF* 25 (1940), s. 85–102.

'Skredet fortsätter', *Granskaren* 11 (1940), s. 58–60 [om världskriget].

'Det största ansvaret', *ÅU* 4.2.1940 [sign. Vox; om Tysklands roll i förhållande till vinterkriget].

'Sverige som ryggsöd', *ÅU* 30.3.1940.

'Karelarnas gottgörelse', *ÅU* 19.5.1940.

'Balansen på krigsskådeplatsen', *ÅU* 28.5.1940.

1942

'C.F. Fredenheim och historieforskningen', *Till universitetsminnet 1940*, Skrifter utgivna av Historiska Samfundet i Åbo 1 (1942), s. 9–37.

1943

Finland under etthundratrettio år 1809–1939 (Helsingfors 1943), 231 s.

Förkortningar

<i>AAA</i>	<i>Acta Academiae Aboensis</i>
<i>DPr</i>	<i>Dagens Press</i>
<i>FKHSH</i>	<i>Finska Kyrkohistoriska Samfundets Handlingar</i>
<i>FKHSA</i>	<i>Finska Kyrkohistoriska Samfundets Årsskrift</i>
<i>FT</i>	<i>Finsk Tidskrift</i>
<i>HAIk</i>	<i>Historiallinen Aikakauskirja</i>
<i>HArk</i>	<i>Historiallinen Arkisto</i>
<i>Hbl</i>	<i>Hufvudstadsbladet</i>
<i>HTF</i>	<i>Historisk Tidskrift för Finland</i>
<i>NA</i>	<i>Nya Argus</i>
<i>NPr</i>	<i>Nya Pressen</i>
<i>SHT</i>	(Svensk) <i>Historisk Tidskrift</i>
<i>SSF</i>	<i>Societas Scientiarum Fennica</i>
<i>SSLF</i>	<i>Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland</i>
<i>ÅÅÅ</i>	<i>Åbo Akademis Årsskrift</i>
<i>ÅU</i>	<i>Åbo Underrättelser</i>

GRANSKNINGAR

Stenarna talar

Eija Rauske, *Kivet puhuvat. Arkkitehtuuritoimiston Usko Nyström–Petrelius–Penttilä asuinkerrostalot Helsingissä 1895–1908* [Stenarna talar. Arkitekturbyråns Usko Nyström–Petrelius–Penttilä bostadsvåningshus, Helsingfors 1895–1908], red. Torsten Edgren, Finska fornminnesföreningens tidskrift 112, 256 s., Helsingfors, Finska fornminnesföreningen 2004.

Filosofie doktor Eija Rauske, forskare vid Finlands arkitekturmuseum, disputerade för doktorsgraden i läroämnet konsthistoria vid Helsingfors universitet i mars 2004 inför ett till breddarna fyllt auditorium med avhandling *Kivet puhuvat. Arkkitehtuuritoimiston Usko Nyström–Petrelius–Penttilä asuinkerrostalot Helsingissä 1895–1908*. Avhandlingen kan karakteriseras som ett välavgränsat studium över en enskild arkitektbyrås produktion av bostadsvåningshus i Helsingfors kring sekelskiftetiden 1900, i en historisk och social kontext. Överrubriken härstammar från en skrivelse av Usko Nyström.

Vid sidan av avhandlingens egentliga forskningsämne, bostadsvåningshusen i Helsingfors, ger Rauske även en omfattande bakgrundsskildring om arkitektbyrå och dess medlemmar. Byrån Usko Nyström–Petrelius–Penttilä tillhörde en av de största och viktigaste arkitektbyråerna under den stilriktning som i arkitekturhistoriska kretsar benämns *art nouveau*, i folkmun oftare jugend och i viss mån även nationalromantik. Byrån och de tre arkitekterna spelade på många plan en betydande roll i övergången från historismen och eklekticismen till den nya stilen i vårt land. De grundade gemensam byrå 1895. Denna verkade fram till 1908, varefter arkitekterna fortsatte sina karriärer på skilda håll. Arkitektbyråns projekt omspände allt från industri- och förvaltningsbyggnader, skolor, bank-, affärs- och bostadshus, kyrkliga byggnader samt hotell och olika villor runtom i storfurstendömet Finland.

Av dessa framstår bostadsvåningshuset som ett centralt tema i byråns produktion. Sammanlagt ritade byrån aderton dylika byggnader i huvudstaden, fördelade på sex olika stadsdelar. Byggnaderna omfattade nästan 2 000 bostadsrum eller över 5 % av den totala mängden som uppfördes i huvudstadsregionen under denna period. De aderton byggnadernas sammanlagda fasadlängd överstiger en kilometer. Sammanlagt uppfördes närmare 700 ny-

byggnader i huvdstaden under dessa år. Arkitektbyråns roll i bostadsarkitekturen under denna tid var således av betydande art och rättfärdigar på så vis även forskningens kvantitativa avgränsning.

I korta men innehållsrika presentationer för Rauske fram arkitekternas bakgrund och karriärer. Den mångåriga läraren och lektorn Usko Nyström och den aktiva skribenten Vilho Penttilä är kända arkitektnamn och påverkare för en större allmänhet sedan tidigare. Albert Petrelius är däremot mindre känd utanför facket.

Usko Nyström (1861–1925) var den självskrivna ledargestalten i trion. Hans mest kända skapelse, Statshotellet i Imatra, ritade han i eget namn. Han kom från en kulturellt och konstnärligt begåvad familj, där även den tre år yngre brodern, fotografen Into K. Inha, uppnådde berömmelse. Vid sidan av den konstnärliga karriären gjorde han en viktig insats inom arkitekturundervisningen under en lång period. Några år innan han dog föräddades Nyström med professorstitel.

Albert Petrelius (1865–1946) däremot har inte uppmärksammats i större grad tidigare, mycket beroende på att han inte hade en lika framgångsrik arkitektkarriär. Härvid har Rauskes korta sammanställning av Petrelius livsgärning en given betydelse. Vid sidan av arkitektyrket gjorde Petrelius karriär inom brandförsäkringsbolaget Pohjola som teknisk inspektör och senare som chef för bolagets tekniska avdelning. Petrelius kontaktnät och tekniska kunskande var av allt att döma mycket stort för den gemensamma arkitektbyrån. Inom det konstnärliga spelade han däremot en mindre roll; av bostadsvåningshusen i Helsingfors finner man endast ett hus vars ritningar signerats av Petrelius.

Den yngste i skaran, Vilho Penttilä (1868–1918), var en aktiv skribent och redaktör vid sidan om arkitektyrket. Liksom Petrelius verkade han bland annat som chefredaktör för *Suomen Teollisuuslehti* och tillhörde de viktigaste fennomanska arkitekterna vid sidan av de äldre kollegerna Sebastian Gripenberg och Onni Tarjanne (f. Törnqvist). *Suomen Teollisuuslehti* var landets enda finskspråkiga tekniska tidskrift och byrån stod denna mycket nära. Penttilä var den av arkitekterna som mest framgångsrikt fortsatte sin arkitektkarriär efter att den gemensamma byrån hade nedlagts. Penttilä tillhörde grundarna av Gröndals villakoloni och områdets ”upptäckare”. Han föll offer för inbördeskriget och de rödas kulor år 1918.

Avhandlingen kan indelas i olika avsnitt med skilda infallsvinklar. Det första huvudkapitlet, som har karaktären av ett bakgrundskapitel, behandlar arkitekterna och deras byrå, arbetet på denna samt uppdragsgivarna. I kapitlet ingår personalia om de tre arkitekterna samt uppgifter om byråns arbete och medarbetarna på denna. I ett skilt underkapitel behandlas även byråns förhållande till samtida byggmästare, en yrkesgrupp som aktivt och framgångsrikt konkurrerade med de yrkesutbildade arkitekterna. Rauske tar även fasta på arkitektbyråns största uppdragsgivare Kansallis-Osake-Pankkis samt den fennomanska rörelsens roll som byggherrar. Även arkitekttrions fennoman-

ska ideologi och tidningsarbete behandlas ur en idéhistorisk synvinkel, dock inte som en helhet (Nyström bör i detta avseende karaktäriseras som liberal, medan de två övriga var fennomanskt sinnade).

Avhandlingens kärna är behandlingen av de enskilda objekten, byggnaderna, i de skilda stadsdelarna. Rauskes professionella grepp resulterar här i noggranna beskrivningar om byggnadernas historia och konstnärliga formspråk. Härvid upptar Skatudden och det fennomanska bostadsaktiebolaget Kataja (förverkligat 1901–1902) och dess tidiga *art nouveau* en särskild plats. De bostadsvåningshus som arkitektbyrån förverkligade i Helsingfors omfattar flera intressanta byggnader. Av dessa kan nämnas Anton Wuorinens hus vid Fredriksgratan 19 – Skepparebrinken 2 – Sjömansgatan 6 (1895–1898), systrarna Lesches ”patricierhus” vid Annegatan 12 – Nylandsgatan 17 (1897–1898), H.W. Schalins palats vid Kaptensgatan 11 – Fabriksgratan 9 (1901–1902), bostadsaktiebolaget Mielikki vid Kaptensgatan 22–24 – Fabriksgratan 24, bostadsaktiebolaget Wilhola vid Järnvägstorget (1906–1907) och nykterhetsföreningen Koittos hus vid Georgsgatan 31 – Simonsgratan 8 (1906–1907). Behandlingen av byggnaderna uppbackas informativt av bilder på ritningar och skisser samt fotografier.

Följande huvudkapitel behandlar byggnaderna ur ett kronologiskt stilutvecklingsperspektiv från 1890-talets produktion över sekelskiftet och arkitektbyråns sista år. Här söker och påvisar Rauske de enskilda byggnadernas arkitektoniska och stilistiska utgångspunkter och influenser. Hon beskriver byggnadernas bottenplan, fasader, rumsindelning, fönsteraxlar m.m. och söker förebilder. Arkitektbyråns stilutveckling inleddes under 1890-talets eklektiserande stil kombinerat med tidiga inslag av den nya stilen. I byggnader som Anton Wuorinens hus vid Femkanten eller systrarna Lesches hus kan dessa inslag skådas med kvarlämningar av de historiserande stilarna, bland annat nyrenässansens tredelade fasadindelning. Andra viktiga förebilder för byggnaderna från denna tid var Gottfried Sempers och Otto Wagners arkitektur. Den nya stilens genombrott kan skådas i bostadsaktiebolaget Kataja på Skatudden eller i det Schalinska palatset med torn, balkonger och burspråk samt fasad-, dörr- och fönsterdekorationer efter bästa sekelskiftesstil. Under byråns sista år utvecklades arkitekturen mot en stramare, mera symmetrisk sen *art nouveau*-stil som i bostadsaktiebolagen Mielikki och Wilhola eller i Koittos hus.

Det sista huvudkapitlet berör bostaden i arkitekttriens våningshus och boendet i dessa. Här behandlar Rauske det klassiska boendets arv samt överklassens, medelklassens och arbetarklassens bostäder. Större delen av de bostäder som byrån planerade var för den så kallade nya medelklassen och omfattade 2–4 rum eller omkring 100 kvadratmeter.

Forskningen är avgränsad såväl geografiskt som tidsmässigt och begränsar sig tematiskt till bostadsvåningshuset. Samtidigt kan forskningen sägas ingå i en större kontext med den snabbt växande huvudstadens bostadsfrågor som ramar. Avhandlingen saknar en särskild teoretisk botten, och Rauske prövar

inte sin forskning mot någon specifik teoribildning – vilket i senare tiders konsthistoriska forskning varit den allt vanligare trenden. Arbetet bör ses som empirisk grundforskning kring ett väl avgränsat ämne, där konsthistorisk analys kombineras med traditionella historievetenskapliga metoder. I grund och botten handlar forskningen om dessa bostadsvåningshus tillkomsthistoria och uppdragsgivare samt karaktäriserande estetiska formanalys tillsammans med en analys av de skilda bostadstyperna enligt storlek och invånarnas sociala klass. Rauske behandlar och analyserar sitt forskningsmaterial med komparativa och kvalitativa metoder samt även i viss mån genom mättningsbara metoder. För det sistnämnda lanserar hon begreppet ”den ca 100 kvadratmeter stora bostaden”, för att beteckna den stora merparten av bostäderna som arkitekten ritade.

Strukturen är dels kronologisk och verkbetonad, där forskaren bearbetar byggnad efter byggnad, dels av regional och arkitektinriktad karaktär, där olika stadsdelar och de enskilda arkitekternas arbete framträder. Den region eller stadsdel det närmast handlar om är Skatudden, som ägnas ett eget kapitel. Av arkitekterna får Usko Nyström det största utrymmet, följd av Vilho Penttilä, medan Albert Petrelius passeras med mindre spaltutrymme. Detta har sin orsak i tillgången på källmaterial och arkitekternas inbördes relation och produktionsmängd.

I inledningen konstaterar Rauske att hennes avsikt är att förklara vad sterna berättar, att fungera som en tolk för läsaren. Vad gäller detta specifika ämne har Rauske lyckats med sin uppgift på ett bra och informativt sätt. Den historiska och sociala kontexten i forskningen förklarar hur tidens nya boendeideal, urbaniseringen och bostadsbristen inverkade på planeringen och den byggda miljön. Betydelsen av arkitektbyråns fennomanska nationalism och deras journalistiska aktivitet samt kontakter till kollegerna analyseras även på ett bra sätt.

Bostadsarkitekturen och våningshus som forskningsämne är ett område där mycket ännu återstår att göra inom vårt land. Tidigare forskning har mest koncentrerat sig kring den offentliga arkitekturen, stornamn och stilriktningar även om en attitydförändring skett på denna punkt under senare år. Genom sin forskning kring en av sekelskiftetidens mest intressanta arkitektbyråers bostadsarkitektur i Helsingfors tillför Rauske arkitekturhistorien mycket nytt och nyttigt. Trots avsaknaden av teoribyggen och teoretiska strukturer bör Rauskes empiriska grundforskning ses som ett välförtjänt tillskott i vår arkitekturhistoria. Boendet och bostadsvåningen som fenomen samt våra arkitekters produktion på detta område har många beröringspunkter med olika discipliner och forskningar som denna kan mycket väl hjälpa historiker, sociologer och kulturvetare av olika slag att förstå både ekonomiska, sociala och kulturella kontexter och beröringspunkter i boendekulturen och byggandet. På detta plan skulle man kanske ha önskat sig ett ytterligare bredare perspektiv på behandlingen av boendet och bostaden ur olika synvinklar samt den allmänna samhällsutvecklingen. Som det nu är faller detta kapitel

ningen för mycket in i enskilda formanalyser av arkitektbyråns förverkligade skilda bostadstyper.

Forskningen baserar sig på ett omfattande arkivmaterial, som härstammar dels från de enskilda bostadsaktiebolagens arkiv, dels från övriga arkiv med Helsingfors stadsarkiv, Finlands arkitekturmuseums arkiv och Riksarkivet i spetsen. Ur dessa har forskaren hämtat information från protokoll, byggnadsritningar och skisser, brandförsäkringsakter, tomtuppgifter, fotografier m.m. Arkitektbyråns övriga produktion har använts som jämförande material, likaledes övriga arkitekters arbeten. Om de enskilda arkitekterna har forskaren haft mest material att tillgå rörande Usko Nyström, medan de två övriga arkitekterna efterlämnat sparsamt med arkivmaterial. Rauskes käll- och litteraturförteckning är på många sätt omfattande, trots att vissa numera rätt ålderdomliga verk använts.

Kivet puhuvat omfattar 256 sidor och innehåller ett rikligt och vackert illustrationsmaterial som består av av fotografier av förverkligade byggnader, skisser och ritningar. Flera av fotografierna innehåller vyer över ett Helsingfors i expansion, med intressanta öppna fält och obebyggda platser samt perspektiv sådana dagens invånare ej är vana att se i respektive omgivningar. Dessutom innehåller verket en mängd kvantitativa tabeller över arkitektbyråns bostadsvåningshus från denna tidsperiod samt dessa byggnaders rumsindelningar och storlek. I slutet av boken finns även bilagor med specifika data över varje enskild byggnads adress, tomtnumror, byggherre, planeringstid, ritningar, förverkligande, rumsindelning samt särskilda anmärkningar. Bilagorna ger läsaren detaljerade uppgifter om de enskilda byggnaderna och medtagandet av dessa kan gott försvaras och ger samlade uppgifter om byggnaderna på ett lyckat sätt. Verket är mycket läsarvänligt redigerat och det rika och mycket tilltalande illustrationsmaterialet gör boken instruktiv, lättläst och intressant. Trots det relativt snävt avgränsade forskningsämnet kan man bara hoppas på att boken finner en större läsekrets än enbart konsthistoriker och de behandlade bostadsaktiebolagen närstående personer.

Den publicerade avhandlingen är redigerad av Torsten Edgren och utgiven av Finska fornminnesföreningen. Avhandlingen ingår i serien Finska fornminnesföreningens tidskrift 112.

Kim Björklund

Hitlers apostel berättar

Føreren har ordet! Frits Clausen om sig selv og DNSAP. Udgivet af John T. Lauridsen. 846 s., Danish Humanist Texts and Studies Volume 26. Edited by Erland Kolding Nielsen. Det Kongelige Bibliotek og Museum Tusculanums Forlag, Københavns universitet 2004.

Frits Clausens självbiografiska berättelse om hur det gick till när han blev Danmarks "Führer" är tankevärd läsning. Det är ett mångfacetterat människöde som avslöjas för läsaren. Boken har utgivits av dr. phil. John T. Lauridsen, forskningschef vid Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn på Museum Tusculums Förlag som band 26 i serien "Danish Humanist Texts and Studies", vilken serie redigeras av direktör Erland Kolding Nielsen. Boken hänför sig till en rad böcker rörande Danmarks motståndsrörelse och Holocaust som det år 1975 grundade förlaget i samarbete med Det Kongelige Bibliotek utgivit under de senaste åren. Bland den fräschaste produktionen kan nämnas bl.a. John T. Lauridsens *Samarbejde og modstand. Danmark under den tyske besættelse 1940–45. En bibliografi* (2002), Henrik Lundbaks *Staten stærk og folket frit. Danske samling mellem fascisme og modstandskamp 1936–47* (2001), också utgiven på engelska med titeln *Danish Unity* (2003), Sofie Lene Baks *Jødeaktionen oktober 1943. Forestillinger i offentlighed og forskning* (2001) samt Hedda Lunds *Ikke noget theseselskab: Var vi terrorister? Om en gruppe kvinder i modstandskampen* (2001). Samtidigt är boken en vetenskaplig källutgåva, planerad att ingå som den första i en rad dylika utgåvor kring Danmarks ockupation. Som senare nummer i denna serie har aviserats den danske ministern Gunnar Larsens dagbok från åren 1941–1943 och den tyske riksfullmäktige Werner Bests korrespondens med Berlin 1942–1945.

Boken är tryckt av Narayana Press (Gylling) på hållbart kvalitetspapper (100 g Book Design Smooth), vilket i förening med de nästan 900 sidorna gör att den inte kan avnjutas någon annanstans än på ett stadigt bord. Pernilla Sys Hansen svarar för det svart-röda omslaget, med bl.a. en illustration av Frits Clausen i talarpose på slottsgården i Koldinghus vid DNSAP:s landsstämma den 18 juni 1939. Boken har utgivits med stöd av olika fonder, bl.a. Statens Humanistiske Forskningsråd. Professor Henning Poulsen har ansvarat för källutgåvans vetenskapliga kvalitet.

Boken består av en inledning, där utgivaren redogör för utgivningens syfte, för textunderlaget och utgivningsprinciperna. Därefter följer en översikt av Frits Clausen som självbiograf och partihistoriker samt en reflexion över den s.k. historiens dom. Den egentliga källutgåvan består av fyra huvuddelar: Clausens tillbakablick i fängelsecellen (del 1), en av honom själv författad kortare levnadsbeskrivning jämte kommentarer (del 2), ett utkast om Danmarks National Socialistiske Arbejderpartis (DNSAP) upprättande och ut-

veckling (del 3) samt av Frits Clausen åren 1915–1947 författade brev och artiklar (del 4). De två första delarna föregås av Clausens korta förord i form av två brev till advokaten Axel H. Pedersen år 1947. Det är fråga om ett urval, och samtliga texter av Clausens hand ingår sålunda inte i källutgåvan. Några har återgetts i en förkortad version. Största delen av materialet förvaras i Landsarkivet på Själland (LAS).

Den danske nazistledaren Frits Clausen var född år 1893 i Åbenrå i Slesvig, som då tillhörde Tyskland. Han inkallades till tysk krigstjänst under första världskriget 1914, blev tillfångatagen av ryssarna och satt i tysk fångenskap 1915–1918. Efter fredsslutet agiterade han för en återförening av hela Slesvig med Danmark, men försommaren 1920 var det blott Sønderjylland, d.v.s. norra Slesvig som åter blev danskt. Clausen, läkare i det civila, slog sig år 1924 ned i Bovrup nära tyska gränsen. Han var medlem av Det Konservativa Folkeparti, men utträdde år 1930 och inträdde följande år i det danska nationalsocialistiska arbetarpartiet, DNSAP, som då leddes av sin grundare Cay Lembcke. Clausen fungerade därefter som redaktör för partiets språkrör, veckotidningen *National-Socialisten* och kastade sig med hull och hår in i det politiska partiarbetet. Sommaren 1933 skedde vid ett möte i Åbenrå en kupp mot Lembcke inom DNSAP och Clausen valdes till partiets oinskränkte ledare (fører). När DNSAP vid folketingsvalet år 1939 som enda nordiska nazistparti någonsin i fria val lyckades erövra platser i parlamentet var Clausen en av partiets tre invalda representanter. Vid valet 1943, mitt under den tyska ockupationen, blev han däremot försmädligt utslagen. Därefter anmälde han sig hösten 1943 som frivillig militärläkare i tyska Waffen-SS, men återvände till Danmark efter ett halvår våren 1944. Den 5 maj 1944, då Tysklands nederlag redan syntes klart, nedlade Frits Clausen sitt ledarskap i DNSAP och drog sig tillbaka från politiken. När Danmark blev fritt fångslades han på dagen ett år senare, den 5 maj 1945, av danska motståndsmän och hamnade småningom i Vestre Fængsel i Köpenhamn, där han satt till sin död i december 1947.

Den bild som läsaren får av Frits Clausen på basis av hans självbiografiska anteckningar och hans brev är ställvis nära nog sympatisk. Han var definitivt ingen lycköskare eller kappvändare, utan kombinerade sitt ledarskap med ansvarsfullhet till det bittra slutet. Lauridsen skriver i inledningen (s. 33): "[...] er det et gennemgående træk, at han ikke noget sted udleverer familie eller nære politiske medkæmpere, heller ikk selv om deres politiske veje siden skildes." [---] "Han svigtede dem heller ikke under retsopgørets afhøringer, men gav rollen som den, der havde bestemt alt og dermed havde hele ansvaret." Clausen förnekade heller aldrig att han var nationalsocialist. Även om han inte nådde samma maktposition som sin norske kollega, ministerpresidenten Vidkun Quisling, så finns det ett gemensamt drag mellan dessa två män, vilka båda ansåg sig endast ha verkat fosterlandet och folket till fromma. Men där Quisling gjorde skäl för sitt namn som infam landsförrädare, är Clausens position mera delikat. I Danmark fungerade den danska förvaltningen inom

ramen för samarbetsregimen ända till augusti 1943. Efter att samarbetspolitiken fallit sönder drog sig även Clausen tillbaka från den aktiva politiken (se ovan). Det danska retsoppgøret lyckades inte heller göra upp med alla dem som ansvarat för denna samarbetspolitik, och därför gick åsikterna om djupet i Clausens förräderi i sär genast efter kriget, vilket tog sig uttryck i att medan Quisling avrättades av normmännen efter rättegång och dödsdom redan hösten 1945, satt Clausen inspärrad i väntan på rättegång ännu vid sin död den 6 december 1947. Åtalsskriften mot honom blev färdig dagen före, den 5 december. Åtalarmyndigheterna skulle otvivelaktigt ha krävt dödsstraff, men t.ex. Ditlev Tamm's uppfattning är att domstolen inte skulle ha dömt Clausen till döden.

Men det fanns en annan sida av Frits Clausen, som präglas av hans svaga karaktär. Detta drag framträder i t.ex. Børge Outzes nekrolog över DNSAP-ledaren, vilken publicerats i del 4 (s. 818–820). Outze var, skriver Lauridsen, otvivelaktigt den danska journalist som bäst kände till Clausens bakgrund och karriär. Outze skrev bl.a.: ”Det danske Folk kan, som det rigtigt er fremhævet i flere Værker om Besættelsestiden, aldrig være taknemmelig nok, over, at der i Spidsen for det danske Naziparti i den mest kritiske Periode af Historien stod en drikfældig, svag Mand, der kom i Lommen paa Folk, som kun tænkte paa at tjene Penge.” Frits Clausen var sålunda drinkare, alkoholist, sedan flera årtienden. Han var slut som människa redan långt innan kriget var över.

Frågan om Frits Clausens kännedom om och åtgärder under det tyska anfallet den 9 april 1940 är omdiskuterad på samma sätt som ifråga om Vidkun Quisling i Norge. Clausens partihistoria om DNSAP tar slut vid ockupationen och Clausen är i sina självbiografiska anteckningar ovillig att diskutera denna händelse. Med redaktörens ord: ”Den 9. april er et stort hul i begge manuskripter IIa og III.” Clausen själv understryker att han inte strävade efter regeringsmakten i det ockuperade Danmark. Enligt egen uppgift kände han inte heller till något om ockupationen på förhand. I början av april 1940 besökte Quisling honom i Köpenhamn, men enligt Clausen nämndes det förestående tyska anfallet inte med ett ord. Clausen fick kännedom om den tyska inmarschen genom ett telefonsamtal från Åbenrå. Följande dag ingick i *Fædrelandet* ett upprop av Clausens hand adresserat till ”Folkefæller! Landsmænd!” I proklamationen, som också återgetts i del 4 (s. 647–649), nämndes inte det tyska anfallet med ett enda ord. Ansvar och skulden vilar, enligt författaren, enbart hos regeringen och de parlamentariska partierna. Han avslutade uppropet med att uppmana danskarna att avvisa ministeriet Stauning-Munchs ”nyeste Tilbud om at forsøge at sikre det danske Folk og vort Land imod de af Krigsforhold følgende Ulykker” och att sluta upp kring Danmarks National Socialistiske Arbejderparti: ”Vi kræver nu landets Styre betroet Frits Clausen.” Enligt Lauridsen borde denna proklamation vara ett tillräckligt bevis på Clausens intentioner.

Tydligt är att Frits Clausen visste mera än någon annan dansk om sin egen

och DNSAP:s aktivitet och samarbete med tyskarna under våren och sommaren 1940. Planer välvdes på ett nazistiskt maktövertagande i Danmark, löften gavs om värvning av danskar till tysk krigstjänst och Tyskland stödde DNSAP med stora penningbelopp. En följd av detta var, som redaktören visar, att Clausens självbiografiska anteckningar abrupt upphör sommaren 1940. Då det var omöjligt att förvränga sanningen fick tystnaden ta över. Efter att vårvintern 1947 inför den kommande rättegången fått sig tillsänt en bunt dokument i sin cell skrev Clausen i ett brev till advokaten Axel H. Pedersen: ”Jeg vil paa ingen Maade have hele Baggrunden for min Politik ødelagt ved det dokumentariske Makværk, jeg lige har set i. Saa kan man lige saa godt dømme mig ved Standret.”

Frits Clausens och DNSAP:s försök att överta makten i Danmark misslyckades dock, vilket blev en källa till stor besvikelse för den danske ledaren. När Vidkun Quisling utnämndes till ministerpresident i Norge sände Clausen en personlig lyckönskning till Quisling och konstaterade en smula bittert: ”Havde vi Magten, som faktisk tillkommer os, kunde vi ju have hjulpet Norge med Levnedsmidler, som vi endnu har nok af.” När den danska motståndsrörelsens sabotagedåd mot ockupationsmakten långsamt ökade 1942 visade Clausen sitt rätta ansikte, då han i augusti i ett brev till det tyska sändebudet Werner von Grundherr föreslog en definitiv utrensning av judiska och andra underminerande element ”der politisk ophidser mod Tyskland”.

Vid tidpunkten för den s.k. telegramkrisen mellan den danska och tyska regeringen hösten 1942 såg Clausen sin sista chans att nå maktens höjder i det han utarbetade ett memorandum som han överräckte till Tysklands chargé d'affaires Paul Barandon, som fungerade som riksfullmäktige Cecil von Renthe-Finks ställföreträdare. Originalversionen har ej återfunnits, men Barandon har refererat detsamma i ett brev till Clausen (s. 713–717). Av brevet framgår att Clausen bl.a. föreslog att tyskarna, ifall de önskade fortsatt samarbete med danskarna, borde ge de danska nationalsocialisterna regeringsansvaret så att de skulle kunna föra in det danska folket på den rätta vägen. Han trodde fortfarande fullt och fast på de nationalsocialistiska idéernas seger i Danmark men varnade för att om Danmark gjordes till ett tyskt protektorat i förening med Norge under t.ex. Josef Terbovens ledning, så skulle det leda till ett fullständigt skeppsbrott för den danska nationalsocialismen. När sedan Werner Best i januari 1943 blev utnämnd till Renthe-Finks efterträdare som tysk riksfullmäktige i Danmark gjorde han snabbt klart för Clausen att han inte ämnade bygga sin politik på ett samarbete med DNSAP. Partiets valnederlag i folketingsvalet i mars 1943 var en oerhörd missräkning för Clausen och ledde till en omorganisering av hela DNSAP och dess politiska strategi.

John T. Lauridsen har gjort forskningen en stor tjänst då han låtit den danska nationalsocialismens ledare komma till tals. Dels visar denna källsamling på den mänskliga svagheten hos Danmarks nazister och deras ledare Frits Clausen och ådagalägger att denne var övertygad nazist ända till slutet.

Dels utgör den en god dokumentation av Frits Clausens liv, men också mera allmänt av den politiska utvecklingen i Danmark under mellankrigstiden ur nationalsocialisternas synvinkel. Frits Clausens självbiografiska anteckningar utvecklas naturligen till ett försvar av hans egna handlingar, speciellt under ockupationen, men fastän Clausen söker dokumentera sin livslånga danskhet och patriotism, så var och är, säger Lauridsen, ett danskt sinnelag ingen garanti mot landsförräderi.

Lars-Folke Landgrén

De danska sundens väktare

Carsten Due-Nielsen, Ole Feldbæk, Nikolaj Petersen (red.), *Dansk udenrigs-politiks historie 1–6*, Gyldendal Leksikon (Köpenhamn 2002–2005).

Under åren 2002–2005 har en redaktion bestående av Carsten Due-Nielsen, Ole Feldbæk och Nikolaj Petersen utgett ett verk i sex band över Danmarks utrikespolitiska historia omfattande tidsperioden 700–2003 med en klar tyngdpunkt – tre band – på 1900-talet. Omkring ett dussin författare står för bokverkets text. Resultatet har blivit ett gott referensverk som hör hemma i varje nordiskt inriktad, politiskt och historiskt intresserad persons bokhylla.

Något slags danskt rike har bestått under drygt 1300 år, ett rike som under olika politiska omständigheter och i olika kommunikationsmässiga och vapentekniska kontexter bemött sina grannländer. De danska sunden har gett tullinkomster och varit strategiskt betydelsefulla för angränsande stormakter. Danmark har gång på gång dragits in i stormaktskonflikter där riket försökt försvara sina intressen genom allianser och diplomatisk verksamhet, vilket gett landet en för en historiker intressant och mångfacetterad utrikespolitik.

Under sent 600-tal började danska folk eller stammar bygga det s.k. Dannevirket i nuvarande Slesvig, ett försvarsverk som efter hand förstärktes och utvidgades. Jylland stängdes för fiender från söder, och försvarsverket kan kanske ses som ett första uttryck för en ”danskt” utrikespolitik, med alla förbehåll om att ett danskt enhetligt rike inte ännu konsoliderats. Under senare hälften av 700-talet tvingade det växande frankerriket fram en höjd försvarsberedskap i Danmark samtidigt som det organiserade frankerriket lämnat efter sig ett bättre källmaterial. I freden vid Ejderen 811 erkände Karl den stores representanter att allt land norr om Ejderen underlöd den danske kungen.

Ett uttryck för hur löst organiserat det danska riket var under 800-talet är vikingatågen. De tåg som utgick från Danmark saknade en klar koppling till kungamakten. Vikingahärar härjade längs Europas kuster. Bland annat

intogs Paris åren 845, 885 och 887, allt medan det frankiska riket föll sönder. De danska kungaätterna kämpade sinsemellan om makten i en process där den danske kungen stegvis tog makten över de lokala hövdingarna. Till det danska kungliga intresseområdet hörde under 900-talet förutom det nuvarande danska territoriet även områden kring Oslofjorden och vid seklets slut också Danelagen och andra delar av de brittiska öarna. Knut den store, som regerade 1014–1035, hade ambitioner på att härska över alla hövdingar och kungar i Norden. Han befäste sin makt i Danmark och England och hävdade sin överhöghet över Norge och Sverige. Till sin titel lade han år 1027 *rex partis Swavorum*, kung över en del av svearna.

Efter frankerriket blev det habsburgska, tysk-romerska riket kontinentens viktigaste stormakt, och kyrkan fick under dessa sekel en allt större politisk betydelse. Danmark integrerades i den europeiska politiska sfären.

Under senmedeltiden försökte kungarna i allmänhet centralisera makten, och små furstendömen samlades till större enheter genom erövringar och dynastiska unioner. Kastilien och Aragonien kan ses som exempel på en lyckad union, medan länder som Burgund eller Polen-Litauen inte förmådde hålla samman. Kalmarunionen kan ses som ytterligare ett exempel på dessa tidstypiska försök att på dynastisk väg skapa större riken. I Kalmarunionens fall var motståndarna dels hansastäderna, dels den lokala aristokratin. Deras inflytande skulle minska i ett mera centraliserat rike.

Efter unionstiden och grevefejden inledde resterna av det danska kungariket vid mitten av 1500-talet stora upprustningsarbeten. De danska sunden befästes, fästningar såsom Malmö, Halmstad och Varberg moderniserades, Nyborg och Köpenhamn förstärktes, och Krempe vid rikets sydgräns blev den viktigaste stödjepunkten vid Elbe. Örlogsflottan byggdes också ut kraftigt. Danmark stod i kläm mellan kontinenten och Sverige. Christian III strävade efter att ingå traktater med det protestantiska Schmakaldiska förbundet för att hålla sig utanför de tyska furstarnas konflikter. Samtidigt odlade han allianser med Sverige, Frankrike och England, riktade i huvudsak mot det tyska kejsardömet och Spanien och spanska Nederländerna. Religion, maktpolitik och militärstrategi vävdes samman kring de strategiska danska sunden.

Danmark rustade för fred, och under största delen av trettioåriga kriget lyckades Christian IV hålla riket i ett slags väpnad neutralitet. Kriget innebar att utrikespolitikens betydelse ökade – antalet residens ökade från tre till sju – men fortsättningsvis sköttes kontakterna till grannländerna i första hand genom utresta tjänstemän och delegationer. Verkliga ambassader med praktfulla hov började inrättas, och i samband med fredsförhandlingarna i Westfalen institutionaliserades idén om kongressen, ett möte med representanter för olika riken, furstendömen och hov. Trettioåriga kriget och westfaliska freden medförde att utrikespolitiken allmänt taget började specialiseras. I Danmark innebar detta att tjänstemän kunde göra karriär nästan uteslutande inom utrikespolitiken. Den process inleddes där det tyska kansliet försökte ta ansvaret för utrikespolitiken medan det danska kansliet skulle sköta inrikes-

ärenden. I mitten av 1600-talet var dessa kanslier dock i första hand kungens sekretariat, och tjänstemännen följde kungens order, vilket gjorde att det ännu inte fanns klart avgränsade ansvarsområden mellan kanslierna.

Christian V skrev 1683 ett testamente i 31 paragrafer där han instruerade sina efterföljare i hur riket skulle skötas. Paragraf 30 gällde utrikespolitiken. Här fastslog kungen entydigt att den kungliga utriksepolitikens viktigaste målsättning skulle vara att integrera hertigdömena Slesvig och Holstein i kungariket. Danmark skulle också sträva efter att återfå de förlorade områdena öster om Öresund och upprätthålla kraven på Hamburg och Bremen. *Knud Jespersen* kallar detta för den röda tråden i dansk utrikespolitik från enväldets införande 1660 till stora nordiska krigets slut.

Efter den svenska stormaktens fall arbetade Danmark dels för att upprätthålla balans mellan Sverige, Preussen och Ryssland i Östersjöområdet, dels för att få stormakternas erkännande för sina krav på hela Slesvig. Danmark försökte genom allianser och avtal motstå Preussens och Rysslands krav på befrielse från Öresundstull och samtidigt undgå politisk isolering. Ett litet land behövde bundsförvanter. På 1700-talet allierade Danmark sig i tur och ordning först med Storbritannien på 1720- och 1730-talen, varefter Frankrike och delvis Sverige stod i turen. Från och med 1765 närmade man sig Ryssland.

Gustav III:s statskupp 1772 antydde att Sverige åter hyste stormaktsdrömmar. Detta sågs som ett hot både i Danmark och i Ryssland. Den danska militären var stark, större än den svenska, men det svenska riket hade i längden större resurser tack vare den större befolkningen. Den danska flottan kunde försvara rikets intressen även utanför Europa. År 1770 bombaderades Alger – visserligen utan större effekt – och år 1797 utkämpades ett slag utanför Tripolis, varefter de nordafrikanska sjörovarstaterna repekerade de avtal som ingåtts med Danmark. *Ole Feldbæk* anser att den danska flottan var den starkaste i Östersjön fram till 1780-talet då Ryssland kraftigt rustade upp sina sjöstyrkor. I början av 1800-talet reducerades den danska flottan av ekonomiska skäl. År 1806 beslöts att flottan enbart skulle förbli så stor att den överglänste den svenska; med stormakterna skulle man inte längre tävla.

Under 1700-talet kom i allt högre grad även utrikespolitikens administration, tjänstemännens karriärer och specialiseringen av verksamheten att få betydelse. Allt fler civila avtal slöts, handelstraktater och tullavtal, och Danmark försökte göra Köpenhamn till ett centrum för den ökande handeln mellan Ryssland och England.

Det följande seklet blev för Danmarks del en kamp för rikets fortbestånd. Från Wienkongressen till första världskriget fruktade danskarna tidvis att stormakter och grannländer skulle besluta om delning eller införlivande av de danska öarna. Förlusten av Norge i Kjölfreden 1814 reducerade det danska riket till en europeisk småstat och då Lauenburg och Holstein ingick i det tyska förbundet kom man i hertigdömena att allt mer uppfatta Köpenhamn som en onödig periferi. Tysk nationalism och den ekonomiskt brutna danska

kungamakten bidrog till separatistiska strävanden i hertigdömena. Danmark var kraftigt försvagat och hade inte längre något styrkemässigt inflytande i Nordeuropa.

Efter kriget 1864 gick Danmark in för en aktiv dynastipolitik, det gällde att skapa kontakter och intressen för det lilla, strategiskt belägna riket. Aktivt försökte Danmark bevara sympatier i det nationalistiskt färgade nya Europa. En aktiv neutralitetspolitik fördes, en politik som firade triumfer under första världskriget då Danmark lyckades bibehålla sitt förtroende hos alla de krigförande staterna.

En intressant nordisk aspekt är den danska reaktionen på unionsupplösningen mellan Sverige och Norge. Danmark försökte efter kriget mot Tyskland koordinera sin utrikespolitik med Sverige med förhoppningar om att de nordiska länderna skulle kunna ingå i ett neutralitetsförbund. Splittrande var att Sverige såg Ryssland som sin traditionella fiende medan Danmark uppfattade Tyskland som det verkliga hotet. Tidvis hade man i Danmark under 1800-talet framfört farhågor om att Tyskland och Sverige skulle dela på Danmark sinsemellan. Då läget skärptes mellan Tyskland och Storbritannien i samband med Marockokrisen 1905 blev det av största vikt för Danmark att hålla sig väl med Sverige för att vid ett eventuellt storkrig få stöd därifrån eller åtminstone inte råka i krig med svenskarna.

För Danmark blev den svensk-norska unionsupplösningen besvärlig, då kejsar Wilhelm och kejsar Nikolaj önskade se den danske kungens farbror, prins Valdemar, som norsk kung, ett fransksinnat val riktat mot Storbritannien. Valdemar var Nikolajs farbror och visserligen Edwards svåger, men Valdemar var gift med Marie av Orléans, ett barnbarn till Ludvig Filip. Hon var aktivt profransk; för henne vägde det franska tyngre än det antirepublikanska, och hon hade vid flera tillfällen öppet visat sina politiska sympatier. För Tyskland och Ryssland var det under dessa kritiska år inte helt oävet om det självständiga Norge intog en mera kontinentalt inriktad utrikespolitik, för men Danmark var en koppling mellan antibrittisk politik och den danska monarkin önskad.

Under sommaren blev både kung Edvard och norrmännen allt oroligare då Sverige inte tycktes ge efter vid förhandlingarna. Den danske kronprinsen Fredrik försökte medla genom att förmedla norska kontakter med stormakterna, en verksamhet som inte uppskattades i Sverige. Sveriges sändebud i Köpenhamn antydde under de kritiska veckorna i slutet på sommaren 1905 att man kunde avbryta de ekonomiska förbindelserna med Danmark. Stormakterna stödde i praktiken Norges protester – förmedlade av det danska utrikesministeriet – mot svenskarnas krav vid fredsförhandlingarna i Karlstad, och den danske prins Carl lovade tacka ja till den norska kronan redan innan svenskarna accepterat detta.

Finland har uppenbarligen under det senaste seklets gång inte varit särskilt betydelsefullt för Danmark. Enligt Stauning-Munch verkar man inte i Danmarks utrikespolitiska ledning över huvudtaget ha intresserat sig för

utgången i det finska inbördeskriget. Under 1920-talet förknippar han i huvudsak Finland med de baltiska staterna, de nya självständiga staterna kring Östersjön som räknas upp både i samband med freden i Brest-Litovsk, i samband med de danska ekonomiska förväntningarna efter 1920 och då Danmarks relation till NF behandlas.

Ett större intresse mötte Finland i Danmark i samband med vinterkriget. Orsaken var dels en äkta medkänsla för landet, dels den mera principiella frågan om de neutrala staternas status. Danmark hade klarat sig igenom första världskriget genom skicklig diplomati som byggde på en aktiv neutralitet. Det sovjetiska angreppet hösten 1939 på Finland ifrågasatte stormakternas vilja att respektera Danmark på samma sätt i följande krig, med välkänd utgång.

Bokseriens sista band behandlar de senaste tre decennierna. Här står NATO-politik och europeisk integration i fokus. Det kalla kriget och NATO:s försök att placera ut strategiska kärnvapen i Europa gav upphov till kriser och problem. Nikolaj Petersen pekar också på problemen med öststaterna, med militära övningar i Östersjön. Under det kalla kriget accentuerades än en gång Danmarks strategiska läge, under 1970- och 1980-talen dessutom i en vapenteknisk situation där alla beslut, alla angrepp och all militär aktivitet gick allt snabbare och överraskningsmomentet betonades.

Det kalla krigets slut år 1989 blev en stor lättnad för Danmark. Petersen beskriver situationen: ”Danmark var nu så sikker i sit nærområde som sjældent før i de ca. 1 300 år, der er blevet behandlet i dette værk”. Boken får på detta sätt ett lyckligt slut. Härefter har Danmark fritt kunnat föra en egen och aktiv utrikespolitik, med U-landsbistånd, bistånd till de forna östländerna och specialarrangemang i förhållandet till EU.

I ett verk som omspanner 1300 år, baserat på litteratur och källor av mycket olika karaktär och med ett dussin författare förekommer naturligt nog en viss ojämnhet. Där det bristande källäget under medeltiden gör okunskapen till ett problem blir den översvallande obearbetade dokumentmängden ett problem för forskarna som skriver om de senaste decennierna. Basforskningen är starkast gällande perioden mellan napoleonkrigen och andra världskriget, vilket också lämnar avtryck i texten. Personerna bakom utrikespolitiken, utrikespolitikens uppkomst och divergerande intressen i Danmark ges olika mycket utrymme i de olika avsnitten. Recensenten hade gärna velat läsa mer om tiden fram till första världskriget, vilket i sig skall ses som ett gott omdöme. Boken är förvånansvärt väl skriven, tillgänglig, intresseväckande och lättläst.

Joachim Mickwitz

FRÅN FÄLTET

Norge och Sverige 1905 – kriget som inte kom

Den 11 maj 2005 anordnades på Hanaholmen ett eftermiddagsseminarium med anledning av att det i år förflutit ett hundra år sedan den svensk-norska unionens upplösning. Såsom arrangörer för seminariet, i vilket ett sjuttioal personer deltog, stod Norges och Sveriges ambassader i Helsingfors, Hanaholmen – kulturcentrum för Sverige och Finland samt Kulturfonden för Finland och Norge. Närvarande var bl.a. både Norges och Sveriges ambassadörer i Helsingfors, Haakon B. Hjelde och Ulf Hjertonsson.

Efter att seminariet öppnats av direktör Gunvor Kronman, höll norska stortingets president, f.d. ministern J ø r g e n K o s m o ett hälsningstal, där han redogjorde för dagens politikernas syn på händelserna år 1905. Han betonade att det utfattiga Norge före 1814 inte kunnat stå på egna ben då man bl.a. saknade en egen kulturellt. Unionen med Sverige med en egen norsk grundlag, men med gemensam kung och utrikespolitik, var en förutsättning för den utvecklingen som ledde till unionens fredliga upplösning år 1905.

O l e K r i s t i a n G r i m n e s, professor i nyare historia vid Universitetet i Oslo sedan 1990, höll ett anförande rubricerat ”Norge og oppløsningen av den svensk-norske unionen”, där han framhöll de många fördelar unions-tiden gav Norge, som under perioden 1814–1905 kunde hänge sig åt ett aktivt stats- och nationsbygge. Han drog paralleller till Finland som under napoleonkrigen likaså tvingades in i en ”union” som ryskt storfurstendöme. Grimnes betonade att unionsupplösningen var en nära fem månader lång process, som tog sin början den 7 juni, då stortinget förklarade att Oscar II upphört att vara norsk kung och Sverige krävde förhandlingar. Följande etapp var den 23 september då länderna ingick ett fördrag om upplösningen efter förhandlingarna i Karlstad. Upplösningen var slutligen ett faktum den 26 oktober 1905, då kung Oscar II avsade sig Norges krona. Grimnes räknade i sitt föredrag upp en rad faktorer som bidrog till unionens fredliga upplösning: varken politikerna eller folket i Sverige och Norge önskade krig, Sverige var inget imperium (som Ryssland 1917–18), det fanns inga svenska trupper eller garnisoner i Norge, unionen var lös, inrikespolitiskt styrde norrmännen sig själva, den storpolitiska situationen var 1905 en an-

nan än 1917, stormakterna var upptagna på annat håll och önskade inga nya oroshärddar i Europa, det förekom inga gränsproblem mellan Norge och Sverige, inte heller några minoritetsproblem, man talade "samma" språk, hade samma religion etc.

Docent **T o r b j ö r n N i l s s o n**, forskare vid Södertörns högskola talade om unionsupplösningen ur en svensk synvinkel. Han behandlade året 1905 utgående från tre tidsperspektiv: ett unionellt perspektiv, den svenska högerens hållning och unionen som minne alternativt minnesförlust. De norska kraven på konsulatreformer innebar ett svårt ideologisk-politiskt problem och ledde år 1895 till en akut konflikt, som ledde till att Sverige upphävde tullunionen med Norge, vars intresse för unionen därefter minskade. Den svenska högern, som ännu 1895 intog en konservativ militant hållning, blev småningom mera kompromissvillig och pragmatisk, vilket möjliggjorde en fredlig lösning av unionsfrågan. Nilsson påpekade att unionen sedd i svensk backspegel i dagens perspektiv ter sig onaturlig; åren 1814 och 1905 innebär inte gräns för någon naturlig period i Sveriges historia. I stället känns periodiseringen 1809–1920 bättre igen av svensken. Delvis beror detta faktum enligt Nilsson på att Sverige klippt av banden till år 1905, medan Norge däremot vårdat minnet av unionens upplösning.

Eftermiddagens tredje föredrag hölls av **S u n e J u n g a r**, professor emeritus i nordisk historia vid Åbo Akademi. Han talade om finländska och ryska opinioner kring unionsupplösningen. Rysslands bedömning av frågan präglades av kriget mot Japan. Förintelsen av ryska östersjöflottan i sjöslaget vid Tshushima i juni 1905 förstärkte Rysslands rädsla för en ny stormaktskonflikt. I Sverige rådde en utbredd russofobi och Ryssland oroades av kung Oscar II:s tyskvänliga politik. Detta faktum utnyttjades av norrmännen, t.ex. då Bjørnstjerne Bjørnson misstänkliggjorde den svenska politiken i rysk press. Ryssland var följaktligen även den första stat som erkände det självständiga Norge. I Finland skymdes unionskrisen av krisen i de rysk-finländska relationerna, man koncentrerade sig på försvaret av autonomi. I den finländska pressen beundrades dock den norska enigheten, som bjärt kontrasterade mot den partipolitiska splittringen hemmavid. Men kritiska röster förekom också, de finländska konstitutionella, som företrädde en utpräglad laglighetslinje i förhållande till Ryssland, kritiserade unionsupplösningen som ett formellt lagbrott. Censurtrycket i Finland försvårade givetvis en öppen debatt i dessa frågor.

Efter anföranden följde en diskussion under forskningsdirektör **H e n r i k S t e n i u s** ordförandeskap. Under diskussionens gång fastslogs vissa grundläggande fakta, bl.a. att unionen inte var lika lyckosam för Sverige som för Norge (Nilsson) samt att Norge var den aktiva parten som satte agendan under unionskrisen (Grimnes). Avslutningsvis fastslog Stenius att unionskrisens fredliga upplösning ur ett internationellt perspektiv ter sig som en unik händelse och som en kontrast till Finland, som befäste sin självständighet först efter ett blodigt inbördeskrig.

Seminariet avslutades med en mottagning på Hanaholmen, där Norges och Sveriges ambassadörer stod som värdar. Till hundraårsminnet av unionsupplösningen har Kungliga Norska ambassaden i Helsingfors utgivit en skrift *Norge och Finland 1905 – ett år av omvälvningar* med Michaela Bränn och Eva Ahl som redaktörer.

Lars-Folke Landgrén

Medarbetare i detta nummer:

Kim Björklund, fil. mag., forskare, Helsingfors universitet; *Max Engman*, professor, Åbo Akademi; *Susanna Fellman*, docent, Helsingfors universitet; *Barbro Juselius-Rosse*, fil. mag., Åbo Akademi; *Lars-Folke Landgrén*, docent, direktör, Helsingfors universitet; *Jochim Mickwitz*, fil. dr, t.f. lektor, Åbo Akademi; *Päivi Ronimus-Poukka*, fil. mag., forskare, Tammerfors universitet; *Jukka Sarjala*, docent, Turun yliopisto.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av Jukka Sarjalas (övers. Nike Parland) och Päivi Ronimus-Poukkas (övers. Lars-Folke Landgrén) uppsatser.

Innehåll

Jukka Sarjala: Det angenämaste och oskyldigaste tidsfördriv. Musik och sällskaplighet i Åbo i slutet av 1700-talet	185
Barbro Juselius-Rosse: "Ormen vi närde vid vår barm". Jean-Baptiste Bernadotte i S:t Helena-litteraturen 1815–1821	199
Päivi Ronimus-Poukka: Anders Johan Sjögren. En finskhetens väckare?	221
Susanna Fellman: Hur leds ett skogsindustriföretag? G. A. Serlachius Ab på 1920- och 1930-talet	241
Forskarprofilen	
P. O. von Törnes tryckta skrifter. Av Max Engman	270
Granskningar	
Eija Rauske: Kivet puhuvat. Arkkitehtuuritoimiston Usko Nyström–Petrelius–Penttilä asuinkerrostalot Helsingissä 1895–1908. Av Kim Björklund	287
Føderen har ordet! Frits Clausen om sig selv og DNSAP. Udgivet af John T. Lauridsen. Av Lars-Folke Landgrén	292
Carsten Due-Nielsen, Ole Feldbæk, Nikolaj Petersen (red): Dansk udenrigspolitik historie 1–6. Av Joachim Mickwitz	296
Från fältet	301

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet.

Internet: www.historisktidskrift.fi

Prenumerationspris 2005: 30 €, Postgiro 800014-952637.

För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 10 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.